

Građani Slobodnog i Kraljevskog Grada Zagreba prema Knjizi građana (1733-1799)

Zvezdana Sikirić

Prilog govori o strukturi punopravnog građanstva Zagrebačkog Gradeca, dakle onih stanovnika, koji su na propisan način i plativši taksu stekli status građana Slobodnog i Kraljevskog Grada Zagreba. U radu se utvrđuju glavne grupe unutar građanstva, i to s obzirom na njihovo staleško porijeklo, narodnu i vjersku pripadnost i zanimanja. Analiza ovih grupa i njihovih međusobnih korelacija daje autentičnu sliku o građanima Zagreba u promatranom razdoblju, posebno u drugoj polovici stoljeća, od temeljnog pitanja tko su i što su oni bili, do složenijih društveno-ekonomskih odnosa i mijena.

Knjiga građana, *Protocollum Civium Liberae Regiaeque Civitatis Zagrabiensis*, posebna je gradska knjiga, vođena od 1733. U nju su svake godine upisivani podaci o novoprimitim građanima Zagrebačkog Gradeca; njihova imena, zanimanja, vjeroispovijest, geografsko i staleško porijeklo te iznos uplaćene takse.

Status građana Slobodnog i Kraljevskog Grada Zagreba

1. Pojam i prava građana

Pojam “građanina” u 18. stoljeću naslanja se na srednjovjekovnu tradiciju i označava onog stanovnika grada, odraslog muškarca, koji je službeno “primljen u građanstvo” te upisan u Popis građana, u ovom slučaju Slobodnog i Kraljevskog Grada Zagreba¹. Pojam građanina mnogo je, dakle, uži nego danas i nipošto ne uključuje svo gradsko stanovništvo. To je status koji se stječe određenom procedurom i sa sobom nosi određena prava, ali i dužnosti. To je također i status koji ima svoje mjesto na feudalnoj ljestvici staleža i zato mu pripada poseban ugled i težina.

Budući da je put u građanstvo otvoren onima koji su u gradu stekli pristojnu egzistenciju u nekom od “časnih građanskih zanimanja”² - ne isključujući, naravno, ni pripadnike bogatijeg plemstva, koje u gradu živi od prihoda sa svojih imanja - popis građanstva je ogledalo toga grada, slika onoga što taj grad uopće može ponuditi na planu privredne i intelektualne djelatnosti. Građanstvo, definirano kao zajednica punopravnih građana, nosilac je ekonomske snage grada i stoga reprezentativan uzorak za brojna istraživanja. U njemu su okupljeni gotovo svi gradski majstori, trgovci i intelektualci, dakle, svi oni koji aktivno su-

¹ *Protocollum Civium Liberae Regiaeque Civitatis Zagrabiensis* (dalje PC) čuva se u Povijesnom muzeju Zagreba, (sign. PAZ Prot. 339), a dio do 1800. objavljen je u XX. svesku *Monumenta Historica Civitatis Zagrabiensis* (dalje MCZ).

² Obrt, trgovina, slobodne profesije.

djeluju u formiranju i unapređivanju gradskog gospodarstva, a posebno je indikativno da i visoko plemstvo, čije su feudalne povlastice mnogo "jače" od gradskih, nalazi interesa da zatraži primanje u ovaj časn status.

Slobodni grad, grad obdaren kraljevskom povlasticom slobode, u feudalnom društvu ima posve poseban položaj. On je izdvojen iz sustava feudalnih podložnosti i podvrgnut direktno kraljevoj vlasti. Ali, treba znati da kralj ovu povlasticu ne daje kućama, ulicama niti zidinama grada, nego upravo ljudima, zajednici građana, koja na taj način postaje personifikacija samog grada, njegova bit. Ona je nosilac i čuvar gradskih sloboda, živi kontinuitet grada. To je aspekt u kojem treba promatrati i shvaćati pojam "građanina" u feudalnom društvu, zasnovanom na povlasticama i privilegijama. Slobodni grad je uzdignut na status "kolektivnog plemića", a uživaoci pogodnosti toga položaja, njegovi su punopravni građani.

Zlatna bula Bele IV, osnivačka isprava Slobodnog i Kraljevskog Grada Zagreba iz 1242, ishodište je svih prava i sloboda građana Zagrebačkog Gradeca. Osobna sigurnost zajamčena je svakom građaninu na cjelokupnom području kraljevine Ugarske, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, a bude li napadnut, pripada mu homagij, odšteta za krv, kao i plemiću. Građani su oslobođeni od plaćanja svih pristojbi unutar granica kraljevine (tj. maltarine, cestarine, mostarine i dr.). U gradu slobodno oporukom raspoložu svojom imovinom. Sami svake godine biraju gradskog suca čijoj su sudskoj vlasti podloženi i koji ih u slučaju potrebe zastupa pred kraljem. Ako nisu zadovoljni odlukom suda, građani se mogu žaliti vijeću uglednika, a u trećoj instanciji i samom kralju. Jurisdikcija gradskog suca proteže se i na strance koji u gradu počine neko nedjelo, a pred njim se moraju voditi i sve parnice u kojima stranac diže tužbu protiv građanina, jer građani ne trebaju odgovarati ni pred jednim drugim sudom osim gradskog. Grad dobiva autonomiju, a uz nju i svakodnevnih običajnih sajama te dva svečana u tjednu (ne radi se samo o održavanju sajama, nego i o ubiranju tržnih pristojbi).

Zlatna bula nije regulirala sva pitanja. Mnoge su se stvari podrazumijevale samim statusom slobodnog grada. Grad je kao cjelina - odnosno kao pravna osoba - izjednačen sa plemićima ("plemeniti varoš") i uživa sva regalna prava, na primjer pravo krčmarenja-vinotočja (ius educilli), pravo mesarenja (ius macelli), pravo mlinarenja (ius molae), sajamsko pravo (ius nundinarum), pravo malte, prijevoza i carine (ius telonii, nauli et tricesimae), patronatsko pravo nad crkvom (u Zagrebačkom Gradecu patronatsko pravo nad župom sv. Marka). Gradski sudac je imao pravo izricanja smrtno kazne (ius gladii). Grad je bio predstavljen u Saboru, gdje je imao pravo na dva sjedišta, odnosno, na dva zastupnika.³ Građani su - kao što smo vidjeli, od početka u cijeloj državi bili oslobođeni od plaćanja maltarine i prijevoznine za svoje proizvode, pa i onda ako su ih vozili na prodaju. Nisu plaćali ni carinu za stvari koje su trebali za svoju upotrebu. Homagij za građanina, kao što je već prije rečeno, bio je jednak onome za plemića. On nije mogao biti osuđen bez prethodnog propisnog poziva na sud i saslušanja. Zbog duga je mogao biti uhićen samo na osnovu sudske presude. Mogao je voditi spor s plemićem, u čemu ga je pred sudom zastupao gradski odvjetnik.⁴ Nekretnine u gradu su građani mogli - odnosno i morali posjedovati,⁵ mogli su ih prodavati i oporučno zavještati. Nekretnine su naslijeđivali žena (odnosno muž) i zakoniti potomci, po muškoj i ženskoj lozi, a ako takvih nije bilo, a nije bilo niti oporuke, takva imovina pripadala je gradskom fisku.

Naše 18. stoljeće daleko je već od vremena Zlatne bule i uopće od vremena kad su gradske povlastice cvjetale. Posebno njegova druga polovica obilježena je

³ Prema: M. Lanović, *Privatno pravo tripartita*, Zagreb, 1929, str. 149-171. - (dalje: M. Lanović: *Tripartita*) i I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb, 1985, str. 185-190. - (dalje: I. Beuc, *Povijest*).

⁴ Isto.

⁵ Vidi poglavlje o uvjetima za primanje u građanstvo.

nastojanjem Marije Terezije i Josipa II da povlastice gradova unificiraju i svedu ih, u duhu prosvijećenog apsolutizma, "na razumnu mjeru". Povlastice građana odavna već nisu karakteristična obilježja pojedinih gradova, nego više splet zakonskih paragrafa, ali se nadamo da će gore izneseni pregled dati čitaocu ideju o tome, zašto su naši obrtnici, trgovci, advokati itd, osim zbog ugleda i društvene afirmacije, mogli imati i sasvim konkretne pravno-političke i posebno ekonomske motive za ulazak u građanstvo.

Dakako, ovi motivi nisu mogli biti za sve kandidate jednaki, odnosno jednako važni. Općenito govoreći, ne može se mimoći argument pravne sigurnosti građana, a onima među njima koji su bivši kmetovi, sigurno najviše znači već sama činjenica da postajući građanima postaju slobodni ljudi. S druge strane, plemstvu takav razlog, naravno, ništa ne znači, ali dijele s ostalima interes da za svoje nekretnine u gradu - a u 18. stoljeću izgrađen je čitav niz plemićkih i velikaških palača - plaćaju nižu pristojbu, po tarifi za građane. Nadalje, mnogi su zainteresirani za navedene povlastice građana u trgovini, a kod stranaca je sigurno igrala ulogu i činjenica da stranci nisu mogli prodavati izvan sajma. Drugi su pak, osobito školovani ljudi, možda imali aspiracije na mjesta u gradskoj upravi, a samo su punopravni građani birali i mogli biti birani. Tu su i razne plaćene činovničke i druge službe u gradu, rezervirane za građane, zatim zakup gradske tržne pristojbe, male gradske pivnice ili ciglane, otvaranje dućana, posebno krčmi i kasnije kavana. Iz izvora se vidi da je važan motiv za ulazak u građanstvo bilo pravo građana na prodaju vina, zbog čega su pojedinci često bili spremni i na izigravanje gradskih propisa.⁶ Nije, dakle, teško zaključiti, razlozi za stupanje u građanstvo Slobodnog i Kraljevskog grada Zagreba, kako grupni tako i pojedinačni, bili su jednako toliko šaroliki koliko je šarolik i heterogen bio i sastav kandidata.

Ovo poglavlje ne bi bilo potpuno kad na kraju ne bismo ukratko spomenuli i dužnosti građana. Od standardnih dužnosti, onih prema kralju i državi, tu su ukonačivanje kralja i vojske, plaćanje državnih poreza i crkvene desetine te ostalih javnih tereta i davanje određenog broja vojnika za kraljevsku vojsku.⁷ Građani Zagreba Zlatnom bulom su se bili obavezali da će o vlastitom trošku izgraditi i održavati bedem oko grada. Upravo i najviše zahvaljujući tom bedemu, neka nam bude dopuštena mala digresija, Gradec je ubrzo preuzeo vodstvo među slavonskim gradovima (do druge polovice 15. stoljeća ostat će jedini utvrđen i zidom opasan kraljevski grad u Slavoniji)⁸, a da se i ne govori o njegovoj koristi u vrijeme turske opasnosti. Održavanje gradskih zidina bilo je stalna obaveza građana i u 18. stoljeću, no kako stvarne opasnosti više nema, a na pomolu je i novo doba, sa svojim novim i drugačijim ukusima, već početkom 19. stoljeća počeo je rušenje pojedinih dijelova zidina, prije svega kula i vrata.⁹ U slučaju požara ili potresa (požari su u više navrata u 18. stoljeću opustošili grad), građani su bili dužni obnoviti kuće ili graditi na zgarištima u roku od godine dana, inače su gubili zemljište u korist gradskog fiska. Ovakvim propisom, više puta ponovljenim u gradskim zapisnicima,¹⁰ grad je bio zaštićen od stvaranja pustih zemljišta unutar gradskih zidina. Od ostalih dužnosti građana prema gradu spomenimo neke, da tako kažemo svakodnevne; noćne straže, čuvanje gradskih ključeva, večernje zatvaranje gradskih vrata. Njih su u 18. stoljeću građani sve više nastojali zamijeniti plaćanjem posebnih ljudi za obavljanje tih poslova.

⁶ Opširnije o tim pojavama u poglavlju o uvjetima primanja u građanstvo.

⁷ Kao bilj. 3.

⁸ N. Klaić, Zagreb u srednjem vijeku, Zagreb, 1982, str. 85. - (dalje: N. Klaić, Zagreb).

⁹ L. Dobronić, Slobodni i Kraljevski grad Zagreb, Zagreb, 1992, str. 27. - (dalje: L. Dobronić, Slobodni).

¹⁰ MCZ XVIII, str. 181.

2. Uvjeti primanja u građanstvo

Uvjeti primanja u građanstvo bili su određeni od davnine: građaninom je mogao postati samo katolik, kućevlasnik, koji je bar jednu godinu neporočan proživio u gradskoj općini¹¹. Nadalje, morao je biti slobodan (tj. nije smio biti kmet ili građanin nekog drugog grada), rođen u zakonitom braku, punoljetan i oženjen. Ovi uvjeti nisu se mijenjali, no iz izvora se vidi da su u praksi neki od njih provedeni s većom, a neki s manjom revnošću. Podimo redom.

Prvi uvjet, pripadnost katoličkoj crkvi, bio je uvijek vrlo strogo držan i tu nije moglo biti nikakvog izuzetka. Pripadnicima drugih vjera vrata u građanstvo (i uopće za naseljavanje u civilnoj Hrvatskoj) otvorena su tek patentom Josipa II o toleranciji, 1781. Prvi Pripadnici Pravoslavne crkve upisani su u Knjigu građana 1785. godine, a do kraja stoljeća primljeno ih je ukupno 11.

Posjedovanje kuće bilo je u stoljećima koja su prethodila vremenu o kom pišemo važan uvjet za stjecanje statusa građana. U literaturi o srednjovjekovnom Zagrebu¹² citirani su slučajevi građana koji su, rasprodavši sve nekretnine, zadržali kuću ili stan "zbog građanstva"¹³. Iz istog razloga siromašni stanovnik moli gradsku upravu da mu se njegova osmina kurije prizna kao četvrtina, što je bio minimum za traženje građanskog prava¹⁴. Navedeni primjeri su iz 15. stoljeća, no za podupiranje ove tvrdnje nije potrebno ići tako daleko u prošlost. I primjeri s kraja 17. stoljeća pokazuju važnost posjedovanja kuće za primanje među građane: 1680. godine Joannes Pucz, podžupan Zagrebačke županije i zagrebački građanin daruje svom sinu Nikoli kuću¹⁵ kako bi ovaj iste godine mogao biti primljen u građanstvo.¹⁶ Godinu dana kasnije građanin je postao Jacobus Finger čija je majka, udovica Margaretha Kynell, 1680. tražila na svoje i sinovo ime novu ispravu o vlasništvu nad kućom jer je stara isprava izgorila u požaru¹⁷.

Izvori iz vremena kada je pisana Knjiga građana pokazuju, međutim, drugačije stanje. Iz tabela kućevlasnika, koje je za 18. stoljeće sastavila Lelja Dobronić¹⁸, proizlazi da nemali broj zagrebačkih građana tog doba nije posjedovao vlastitu kuću. Da gradska općina nije inzistirala na kući kao preduvjetu za primanje u građanstvo vidljivo je već iz vizitacijskog izvještaja zagrebačkog kanonika Stanislava Pepelka iz 1742. godine¹⁹. U tom popisu među vlasnicima kuća nema gotovo polovice onih koji su u Knjigu građana upisani od 1733. do 1742. godine. Iz kasnijeg popisa (1783)²⁰, gdje su osim vlasnika kuće navedeni i oni koji u njoj žive, još se jasnije vidi da dio punopravnih građana s obiteljima živi u iznajmljenim kućama, čiji su vlasnici njihovi bogatiji sugrađani.

Puni odgovor na pitanje kako je i zašto postupno zapušten prastari princip da građani budu kućevlasnici (pa makar to bila i četvrtina ili tek osmina kurije) zahtijevao bi posebno istraživanje, a mi ćemo ovdje dati tek dvije naznake iz suvremenih izvora koji pokazuju da ova pojava nije ostala nezapažena, ukazujući ujedno i na njene moguće uzroke. Prvi podatak je iz same Knjige građana, podugačka opaska na kraju 1742. godine, ujedno jedini tekst interpoliran između popisa građana u cijeloj knjizi.²¹ U njemu se govori kako neki ulaze u građanstvo da bi mogli lakše trgovati te zbog prava točenja vina. Oni ne posjeduju vlastitu kuću, pa time izbjegavaju gradske terete koje plaćaju ostali

¹¹ I. K. Tkalčić, MCZ II, str. XLVI.

¹² N. Klaić, Zagreb, str. 217/218.

¹³ MCZ IX, str. 181. - Ivan Peronov 1429. poklanja svome očuhu Brikciju čitavo svoje imanje osim stana u veličini od pola kurije.

¹⁴ MCZ IX str. 133. - slučaj brijača Petra koji u podgradu posjeduje kućicu veličine osmine kurije.

¹⁵ PAZ Protokol 75, p. 9, ln 24.

¹⁶ MCZ XVIII, str. 264.

¹⁷ PAZ, Protokol 75, str. 18, ln. 27.

¹⁸ MCZ XX, str. 184. i dalje.

¹⁹ Conscriptio domuum in Civitate et extra, NAZ, Prot 56/XII, str. 738-741.

²⁰ Conscriptio Urbana et Conscriptio Suburbana, PAZ, Acta Politica 1783, kut. 124/125.

²¹ MCZ XX, str. 129/130.

građani. Takvoj praksi, koja je na štetu ostalih građana i gradske općine, magistrat želi stati na kraj, pa te građane upozorava da neće uživati povlastice i slobodštine dok sebi ne pribave vlastito "prebivalište" (habitaculum) i da će sve dotle plaćati poreze kao i stranci. Jedan od razloga, dakle, prema riječima samog magistrata, leži u tome što neki postaju građani samo radi profita, a bez stvarne namjere da žive u gradu. Posjedovanje kuće, s tog stanovišta, stvara samo dodatnu obavezu plaćanja poreza. Drugi razlog navedene pojave dade se naslutiti iz magistratske odluke iz iste 1742. godine. Ona kaže da "stanovnici susjednih jurisdikcija" kupuju posjede na području grada i to za skupi novac, podižući time posjedima cijenu, tako da ih "jadni građani" - koji snose gradske, kraljevske i kraljevske terete, - kada se žele poslužiti pravom prvokupa, ne mogu platiti.²² Zato se odsada dobra i posjedi ne smiju prodavati strancima bez posebne dozvole magistrata. Dakle, očito je da pored onih koji su na temelju građanskih povlastica nastojali razviti svoje poslove, postoje i siromašni građani koji vlastitu kuću ne mogu imati zbog visokih cijena zemljišta.

Bilo kako bilo, činjenica je da je u 18. stoljeću vlasništvo nad kućom moglo biti zamjenjeno nekom drugom nekretninom na području grada, na primjer zemljom ili vinogradom, a ponekad je bilo dovoljno i obećanje da će se u roku od godinu dana kupiti neka nekretnina. Tri su takva slučaja izričito navedena u Knjizi građana,²³ no sigurno ih je bilo puno više, pa i gore navedeni od magistrata spominjani "nepošteni građani" (1742) sigurno su u građanstvo ušli na taj način. Obećanja su se davala usmeno i očito se nisu baš izvršavala, što pokazuje i slučaj gradskog senatora Franje Kuševića, kome su njegovi politički protivnici 1729., u vrijeme gradskih nemira između ostaloga predbacivali i to da je postao senator, a nema kuću, da je obećao da će kupiti kuću, a nije.²⁴ Kušević je na kraju morao odstupiti zbog drugih razloga, a nama ova crtica ostaje kao dokaz da je i među uglednim građanima, koji sigurno nisu oskudijevali u novcu - Kušević je bio prisjednik Banskog Stola, - bilo onih koji u gradu nisu posjedovali vlastitu kuću.

U trećem uvjetu, životu u gradu u trajanju od najmanje godinu dana prije primanja u građanstvo,²⁵ zapravo je sadržan zahtjev i temeljni interes grada, da građanin zaista stanuje u gradu, da svojim radom doprinosi gradu, a svojim prisustvom gradi i održava onaj temelj postojnosti grada - gradsku zajednicu, tj. zajednicu građana. Ako uzmemo da su ljudi koji su tražili prijem među građane već sebi u gradu stvorili neku egzistenciju, onda im ovaj uvjet nije predstavljao poseban problem, a njime se Gradec (kao i drugi gradovi) štitio od zloupotreba svog građanskog prava. U Knjizi građana samo se na nekim mjestima za pojedince izrijeком to kaže da već dulje vrijeme žive u Zagrebu²⁶ (u četiri od sedam takvih zabilježenih slučajeva radi se o trgovcima). Za još nekolicinu je to indirektno naznačeno, spominjanjem službe koju već vrše u gradu ili navođenjem već obavljenih poslova. Tu se kao zgodan primjer nameće Josip Draskoczy, koji je prije stupanja u građanstvo sredio gradsku arhivu²⁷. U zadnjih nekoliko godina 18. stoljeća (od 1796.) pojavljuje se u Knjizi građana oznaka "domiciliatus", čiji je točan prijevod na hrvatski sporan, no koji jasno upućuje na prethodni (dulji) boravak u gradu.

Ovi malobrojni podaci su sve što o boravku u gradu prije primanja u

²² Zapisnik godišnje skupštine gradske uprave 1742, MCZ XX, str. 122, 123. (objavljeno i u: Z. Herkov, Statut, str. 68.).

²³ PC, 1791. (Josephus Sculcz), 1798. (Paulus Pavissa), 1799 (Hermanus Grundarich). MCZ XX, str. 171, 178, 179.

²⁴ Opširnije Z. Herkov, Statut, str. 20 - 32.

²⁵ V. Klaić, Statut grada Zagreba od god. 1609. Zagreb 1912, str. 77. - (dalje: V. Klaić, Statut): "Nikoga za purgara arti neprimu...tho da je posteno do oneh dob sivel, ter to chinom takaj jedno ali dve lette u warassu prez purgarie buduchi da probuje..."

²⁶ PC 1763. (Elias Matich), 1779. (Josephus Czellinich, Antonius Scardeli), 1789. (Georg Kyrovich), 1796. (Casparus Volner), 1797. (Martinus Miklaussich), 1798 (Andreas Podgorschak). MCZ XX, str. 140, 158, 168, 176, 177, 178.

²⁷ PC, 1774. MCZ XX, str. 152.

građanstvo možemo doznati iz same Knjige građana, no logičnu pretpostavku da su mnogi već živjeli u Zagrebu kao stanovnici (*incolae*) potvrđuju i brojni drugi, istina zasad fragmentarni primjeri iz suvremenih izvora, cehovskih protokola i knjiga vjenčanih: Stolar Joannes Kraufft, upisan u Knjigu građana 1800.²⁸ još je 1797, na primjer, primljen u stolarski ceh.²⁹ Zidarski majstor Josephus Herm, upisan među građane 1766.³⁰ vjenčao se u župi sv. Marka 1762.³¹ Tom prilikom su mu kumovi bili tesarski majstor Mathias Mõon (upisan u Knjigu kao Mathias Männ 1763.³²) i zidarski majstor Josephus Wagner (upisan kao Josephus Wogner 1767.³³). Slikar Josephus Paller oženio se 1776,³⁴ a među građane je upisan 1779. godine.³⁵ Završimo s primjerom brijača/frizera Georgiusa Raichda čije prisustvo, zahvaljujući njegovoj ženidbi, imamo potvrđeno više od deset godina prije primanja u građanstvo: vjenčao se 1782. godine,³⁶ a u Knjigu građana je upisan 1795.³⁷

Govoreći o jednogodišnjem neporočnom životu u gradskoj općini kao uvjetu za stjecanje građanskog prava treba, naravno, na kraju reći da obaveza stanovanja i rada u gradu ovdje ne završava. Primitkom među punopravne građane ona zapravo tek počinje. Građanin je dužan u svom gradu imati stalno prebivalište i ondje voditi svoje poslove. Ako napusti grad ili poslove vodi negdje drugdje, može izgubiti građanski status. Da to nije bila samo teoretska mogućnost i da je gradska uprava ovo pitanje vrlo ozbiljno shvaćala pokazuje 1780. godine javno pročitana odluka magistrata iz 1777. o sprečavanju iseljavanja punopravnih građana.³⁸ Time su opomenuti građani koji su preselili na Kaptol (Barichevich, Fuchek, Kleschich i Josephus Koosz) i pozvani da se vrate na Gradec. U protivnom će, kad istekne rok od godinu dana, biti prekrženi iz knjige punopravnih građana.

Obaveza dokazivanja slobodnog statusa u načelu se odnosila na sve koji su tražili da budu primljeni među punopravne građane: svi su oni, bez razlike, bili dužni gradskoj upravi pružiti dokaze da nisu feudalno zavisni te da nisu građani nekog drugog grada. U praksi su ipak razlike postojale, a proizlazile su iz heterogenog sastava kandidata. Raspon kandidata išao je, naime, od podbana i protonotara kraljevstva do dojučerašnjih kmetova iz obližnjih sela i od domaćih gradskih mladića do pridošlica iz dalekih krajeva Njemačke i Šleske, pa se po toj skali - od uglednih do običnih i od dobro poznatih do nepoznatih - logično kretalo tj. razlikovalo i inzistiranje gradske uprave na dokazima slobode (slično je, kao što ćemo vidjeti, i s dokazima zakonitog rođenja). Jasno je da sinovi zagrebačkih građana nisu morali posebno dokazivati svoj status, a za pretpostaviti je također da ni velikaše koji su željeli biti primljeni u građanstvo nisu zamarali ovim "formalnostima". Ostali kandidati - a njih je mnogo veći broj - morali su svoju slobodu dokazati pisanim i vjerodostojnim ispravama. Iz vremena prije uvođenja Knjige građana iz zapisnika sjednica magistrata doznajemo za slučajeve da su neki bili primljeni u građanstvo uz zakletvu nekog uglednog građana o njihovom slobodnom statusu i zakonitom rođenju³⁹ ili uz obavezu da najkasnije u roku od godinu dana donesu valjanu ispravu, inače će

²⁸ PAZ, PC, 1800.

²⁹ Muzej grada Zagreba, Meister Prothocoll der Ehrsamem Zach und Bruderschaft derer bürgerl...en Tischer, Drechsler, Glaser und Orgelmacher in der Königl...en Freyen Stadt Agram.

³⁰ PC, 1766. MCZ XX, str. 143.

³¹ AH, Matica vjenčanih župe sv. Marka u Zagrebu (od 1729 dalje).

³² PC 1763. MCZ XX, str. 140.

³³ PC, 1767. MCZ XX, str. 144.

³⁴ AH, Matica vjenčanih župe sv. Marka, vol. 1768-1837.

³⁵ PC, 1779. MCZ XX, str. 158.

³⁶ AH, Matica vjenčanih župe sv. Marka, vol. 1768-1837.

³⁷ F. Valjavec: Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa, bd. III Aufklarung und Absolutismus, München 1958, str. 353.

³⁸ Zapisnik godišnje skupštine gradske uprave 1780, MCZ XXI, str. 234.

³⁹ Npr. MCZ XX, str. 62, *Georgius Huziakh, sutor, pro quo fidejussit Joannes Ferchekh pro libertate cum taxa Rhenensium 4.*

se njihovo građansko pravo smatrati nevažecim⁴⁰, no u samoj Knjizi građana ovakve primjere ne nalazimo. Naravno, činjenica da nisu zapisani, ne mora značiti i da ih nije ni bilo, no čini nam se da takvu posebnost i k tome važan dodatni uvjet notar ne bi propustio napomenuti u svojoj bilješci. Bez obzira na moguće (svakako malobrojne) izuzetke, u cjelini gledajući, slobodan se status, dakle, trebao posvjedočiti ispravom, i to na slijedeći način. Plemićima je bila dovoljna sama isprava o njihovom plemenitom rođenju, jer oni su, dakako, već sami po sebi, kao pripadnici svog staleža bili slobodni ljudi. Oni koji su prije bili građani nekog drugog grada trebali su predočiti otpusno pismo iz građanstva tog grada, ili, na primjer, ako im je otac bio građanin drugog grada, potvrdu o tome. U Knjizi građana naći ćemo primjere u kojima se spominju otpusna pisma kako hrvatskih gradova, tako i stranih. Bivši kmetovi, na koje se najviše odnosio ovaj propis, morali su pokazati na uvid takozvanu ispravu o oslobađanju, lat. *litterae manumissionales*, pismenu potvrdu koju im je o tom činu dao njihov feudalni gospodar. Oznaka “*manumissus*”, oslobođenik, upisana je prvi put 1763. godine i od tada se pojavljuje u mnogim godištim, ponekad sama, no češće uz ime bivšeg feudalnog gospodara ili u još svečanijem obliku, ovisno o tome o kojem se feudalnom gospodaru radi.⁴¹

Vratimo se čakom još jednom onima koji su prije primanja u građanstvo Zagreba bili građani nekog drugog grada. Našu pažnju zaokuplja upravo jedna jedina bilješka u cijeloj Knjizi građana koja stoji u suprotnosti sa gornjom, uobičajenom i mnogo puta potvrđenom pravilom da nije moguće biti građaninom dva grada istovremeno. U građanstvo je, naime, 1778. godine primljen Josip Majer, kako notar bilježi, “*prisežnik i komornik grada Varaždina*”⁴². Ovaj slučaj, gdje se očito radi o dvostrukom građanskom pravu, - premda jedini takav u cijeloj Knjizi, - otvara niz pitanja. Da li je ovo zaista jedini takav slučaj, ili je tek jedini koji je isplivao na površinu zahvaljujući funkciji Josipa Majera u gradskoj upravi, koju je zagrebački notar htio zabilježiti? Je li grad u ovom slučaju “*progledao kroz prste*” jer se radilo o uglednom čovjeku, ili su se desile neke promjene koje su omogućile primanje građana drugih gradova? Nije li logično pretpostaviti da je grad volio u svojim redovima imati ugledne ljude, pa makar bili i građani drugog grada, konkretno Varaždina, (koji je u 18. stoljeću u svemu parirao Zagrebu i kao i on pretendirao na ulogu svojevrnog “*glavnog grada*”)? Mislimo ovdje ponajprije na velikaše, da tako kažemo “*počasne građane*” Zagreba. Poznato je da su mnogi od njih imali svoje kuće i u Varaždinu. Nisu li oni možda i tamo na sličan način figurirali kao građani? Ili da stvar postavimo obrnuto; postoji li ipak, (usprkos onome što je prije o tome rečeno), mogućnost da su i pojedini građani Zagreba, poput Varaždinca Josipa Majera, kasnije dobili građansko pravo i u nekom drugom gradu? Sve su to pitanja koja zasad ostaju otvorena, a koja će u budućim istraživanjima, nadamo se, naći odgovor.

Slijedeći uvjet ovako je bio formuliran u gradskom statutu iz 1609. godine: *za purgara arti neprimu, koteri bi pervo ochivesto y zadovolno postenye poroda szvojega neposvedochil...*⁴³ Samo u zakonitom braku rođeno dijete moglo je postati zagrebački građanin. Isti propis vrijedio je, uostalom, u to doba i u cehovima⁴⁴, pa i u Crkvi. Tko je rođen iz vanbračne veze nije mogao biti primljen na nauk kod majstora niti zaređen za svećenika (osim ako je bio prihvaćen i odgojen u nekoj redovničkoj zajednici). Način dokazivanja “*poštenog rođenja*” bio je sličan kao kod prije razmatranog dokazivanja slobode. U prvoj

⁴⁰ Npr. MCZ XX, str. 48, *Michael Gradechky cum taxa Rhenensium trium, qui intra anni spatium a domino suo terrestri literas libertaticias sibi procurare obligatur, secus praerogativa civilis eidem non suffragabitur.*

⁴¹ Npr. PC, 1780. *Georgius Poor, Croata ex Lukinichevo Berdo, Romano-catholicus, Iorarius, per Suam excellentiam dominum episcopum Zagradiensem Josephum Gallium manumissus, erga f. 6.* MCZ XX, str. 159.

⁴² PC, 1778. MCZ XX, str. 156.

⁴³ V. Klaić, Statut, str. 77.

⁴⁴ M. Šerčer, Stari zagrebački obrti, Zagreb, 1991, str. 16. - (dalje: M. Šerčer, Obrti).

četvrtini stoljeća i ovdje nalazimo primjere zaklinjanja u slučaju nedostatka pisanog dokumenta i primanja u građanstvo “na kredit” od godinu dana. Knjiga građana ovakve slučajeve više ne spominje. Poput pripadnosti katoličkoj vjeri, zakonito rođenje bilo je nezaobilazan uvjet za stjecanje statusa građana.

Punoljetnost se prema važećem ugarskom tripartitnom pravu stjecala s 24 godine.⁴⁵ To je, dakle, bila najranija dob za primitak u građanstvo, no izgleda da je tek mali broj onih koji su molili da budu upisani među građane bio mlađi od 30 godina. U Knjigu građana godine starosti novih građana, nažalost, u 18. stoljeću nisu unošene, a zagrebačke matične knjige još nisu sustavno obrađene, pa cjelovitu sliku dobne strukture kandidata u vrijeme primanja u građanstvo stoga nije moguće dati, ali se prema indicijama i podacima sakupljenim iz raznih izvora čini da je većina novih građana imala između 30 i 40 godina. Ovakvu aproksimaciju potvrđuje i drugi dio Knjige građana (nakon 1800) gdje se od 1811. godine upisuje i dob (aetas) novoprimitljenih građana.

Kao zadnji uvjet naveli smo da je onaj tko je htio postati građaninom trebao biti oženjen. Velika većina novoprimitljenih građana bila je oženjena, u to nema sumnje (to je i logično s obzirom na njihovu dob), ali da je gradska uprava u tom pogledu bila fleksibilna, dade se naslutiti i iz same Knjige građana, a još bolje se vidi iz matične knjige vjenčanih župe sv. Marka. Knjiga građana bračno stanje (status) sistematski počinje zapisivati (kao i dob) tek od 1811, ranije se o tome nalaze tek rijetke bilješke.⁴⁶ Uvid u matice vjenčanih 18. stoljeća ne ostavlja dvojbe da su neki primitljeni među građane, a nisu bili oženjeni. Oni su u knjigu vjenčanih zapisani kasnije nego u Knjigu građana, a pri tome nisu bili udovci jer kraj njihovog imena nalazimo oznaku “adolescents”. Izdvojimo kao ilustraciju primjer urara Petra Frölichia koji je u Knjigu građana upisan početkom 1779. (3.2.), a u maticu vjenčanih 20. 9. iste godine, kao “Petrus Frely horologiarius, adolescents”⁴⁷.

Pažnju treba na kraju svratiti i na neke posebne uvjete koje nalazimo u Knjizi građana. Već su prije spomenuti pojedini slučajevi gdje su građani primitljeni, da tako kažemo, “na dobru vjeru”, s obavezom da u roku od godinu dana kupe kuću ili posjed ili donesu tražene isprave. Ovdje želimo istaći još jednu vrstu “dodatnih” uvjeta. Radi se zapravo o uslugama gradskoj općini na koje su se neki pojedinci unaprijed morali obavezati, u skladu sa svojom profesijom. Tako, na primjer, urar Ignatius Josephus Raift treba svakog tjedna jedamput posjetiti i naviti gradski sat⁴⁸, a dimnjačar Mathias Zacharias je primitljen uz obavezu čišćenja dimnjaka gradske vijećnice.⁴⁹

Zaključujući, preostaje nam još reći da je za primanje u građanstvo bilo potrebno podnijeti usmenu ili pismenu molbu gradskom magistratu. Sve indicije govore - a ponajviše činjenica da je u gradskoj arhivi sačuvana tek nekolicina takvih molbi te uvid u stanje opismenjenosti zagrebačkog obrtničkog sloja - da su u praksi prevladavale usmene molbe. Magistrat bi uzimao molbe u razmatranje i nakon utvrđivanja jesu li zadovoljeni svi uvjeti odlučivao tko će biti primitljen među zagrebačke građane. Molbe čiji podnosioci po mišljenju magistrata nisu ispunjavali uvjete, bile su odbijene. Bilješke o odbijenim kandidatima nisu unošene u Knjigu građana, ali mogu se ponekad naći u zapisnicima skupština gradske uprave.⁵⁰ Odbijenih molbi vjerojatno nije bio velik broj, ali treba znati da su i takvi slučajevi postojali.

⁴⁵ M. Lanović, *Tripartita*, str. 121.

⁴⁶ npr. PC, 1796. (Joannes Portman) MCZ XX, str. 176.

⁴⁷ AH, Matična knjiga vjenčanih župe sv. Marka, vol. 1768-1837.

⁴⁸ MCZ XXI, str. 64. (1754).

⁴⁹ PC, 1797. MCZ XX, str. 177.

⁵⁰ Npr. 1754: *Josephus Scarpa, arcularius, non recipitur*. MCZ XXI, str. 64.

Građani Slobodnog i Kraljevskog Grada Zagreba

1. Profesije

Obrtnici

Najveći dio zagrebačkih građana čine obrtnici. Ova tvrdnja odnosno zaključak nije baš nikakvo senzacionalno otkriće i kad bi bilo samo do toga, nije ni trebalo otvarati Knjigu građana da bi se do njega došlo. Prava vrijednost Knjige građana u tom pogledu leži upravo u ostalim "popratnim" podacima o ovoj velikoj i heterogenoj skupini (staleško, nacionalno porijeklo, raspodjela među zanimanjima...), koji bi se drugdje teško tako lijepo i relativno pregledno mogli naći, i k tome još na jednom mjestu.

Zanimanja građana nisu zapisivana od početka vođenja Knjige. Prvi put ih nalazimo 1742, i 1743. godine, a tek pedesetih godina postaju nešto redovitija. 1761. godine u zapisniku godišnje sjednice magistrata nalazi se za Knjigu građana i za nas važan zaključak, da se odsad novoprimiti građani imaju upisivati u Knjigu građana uz izričito navođenje ne samo imena, nego i porijekla (zapravo "rođenja"), zanimanja i takse.⁵¹ I zaista, od te godine evidencija postaje potpunija i time pouzdanija, posebno što se tiče zanimanja; porijeklo će trebati pričekati još koju godinu da se ustalilo kao uobičajena praksa (premda još do kraja stoljeća postoje i pojedine godine u kojima ono uopće nije upisano). Za drugu polovicu 18. stoljeća moguće je, prema tome, s priličnom sigurnošću odrediti udio obrtnika u ukupnom broju novoprimitih građana, naravno uz (očekivanu) napomenu da zagrebačka uprava ni tada, kao ni prije - uz sve napore bečkih apsolutista na tom polju, - nije neki uzor ažurnosti i preciznosti u vođenju administracije, pa su pojedinačni propusti posve mogući. (To se posebno odnosi na slučajeve kad se notar zadovoljava da pojedinim sinovima građana napiše jednostavno "filius civis" bez daljnje oznake zanimanja). U statističkom smislu ovakva manja odstupanja mogu se zanemariti. Slijedeća tabela pokazuje udio obrtnika u postotcima:

Razdoblje	Primito građana	Obrtnici	%
1751-1760	117	58	50,4
1761-1770	180	88	48,8
1771-1780	215	122	56,7
1781-1790	167	83	49,7
1791-1799	187	104	55,6

Kao što se vidi, u tabeli su obrtnici, raspoređeni po desetljećima, suprotstavljeni ukupnom broju građana primitih u isto vrijeme. Dobiveni rezultati smještaju njihov udio kroz pet desetljeća negdje oko polovine ili nešto iznad polovine ukupnog broja. Dopuštajući, s obzirom na nedostatke izvora, eventualnu pogrešku od nekoliko postotaka (2, 3... 4 kad bi baš si kojima nije upisano zanimanje bili obrtnici), smatramo dobivene rezultate od nešto više od 50 % realnim pokazateljima udjela obrtnika u punopravnom građanstvu Zagreba tog doba, uz, naravno, posve normalne oscilacije među desetljećima.

Najbrojniji među obrtnicima su postolari i krojači. Ova dva zanimanja sama obuhvaćaju oko četvrtine svih obrtnika, a ako im dodamo gumbare, čizmare, krznare, remenare i tkalce, dobili smo zanimanje više od polovice obrtnika upisanih u Knjigu građana. Ova, da tako kažemo, "masovna" zanimanja ujedno su i ona u kojima prevladavaju domaći obrtnici. Druga, što su rjeđa - ne rjeđa u

⁵¹ Neo assumptorum in concivilitatem series cum denominatione cognominum, nascitae, conditionis ac taxae expressione in prothocollo civili inserta habetur. MCZ XX, str. 88.

pravom smislu riječi, nego zastupljena u gradu s manjim brojem obrtnika, - to više imaju tendenciju da im nosioci budu stranci. Ako je u Knjizi zapisan samo jedan predstavnik nekog obrta (iglar, grebenar, brusar, kotlar i sl.), taj je sigurno stranac. Postoje nadalje skupine, grane obrta koje u pravilu drže strani majstori. Najkarakterističnija od njih je zidarska struka. Među graditeljima, kako zidarskim majstorima, tako i klesarima i tesarima, jednostavno nema domaćih imena. Ovaj fenomen, kao i manje drastičan slučaj drvodjeljačke i metalske struke, bit će detaljnije razrađen u poglavlju o stranim doseljenicima, a ovdje samo ustvrdimo da tokom promatranih desetljeća u oim odnosima nema gotovo nikakvih promjena. “Domaće” struke ostaju “domaće”, a “strane” “strane”, što nam govori o tome da se tu prije radi o pitanju tradicije i mentaliteta, nego o čemu drugome. Zanimljivo je, napokon, primijetiti da u nekom zamišljenom rasponu obrtničkih zanimanja, dok je više-manje neutralna sredina rezervirana za domaće, stranci drže i gornji i donji kraj. Upravo strance, naime, nalazimo i kao nosioce najpreciznijih i tehnički najzahtjevnijih zanata, kao što su urarski ili puškarski, i kao nosioce najmanje cijenjenih, najprljavijih zanata, kao što su mesarski zanat ili štavljenje kože. U tome, naravno, važnu ulogu ima zemlja porijekla, i to treba naglasiti, jer urari, tiskari i sl. dolaze iz razvijenih njemačkih zemalja, a mesari iz obližnje Kranjske (o čemu također podrobnije u poglavlju o strancima), no za nas je odje interesantno da stranci, gledajući ih kao cjelinu nasuprot domaćim obrtnicima, nastupaju i kao tehnička elita i kao nužni servis grada u djelatnostima od kojih domaći ljudi zaziru.

Postolari, krojači, čizmari, gumbari, krznari, remenari i tkalci, obrtnici koji su gore označeni kao najbrojniji, tipični su predstavnici domaćeg obrta. Radi se, očito, o strukama koje imaju svakodnevnu i široku primjenu, opskrbljujući stanovništvo osnovnim potrepštinama, odjećom i obućom. U vrijeme kad još nema serijske proizvodnje, potrebe grada na tom polju vrlo su velike, a u 18. stoljeću rastući standard života još ih je povećavao. U tim uvjetima sve raznovrsnije potražnje (koliko god nam se ona iz današnje perspektive činila skromna), najveći obrti, krojački i obućarski, diferenciraju se sve više s obzirom na način izrade proizvoda i klijentelu. Kod postolara nailazimo na “njemačke” postolare (sutor germanicus) i “mađarske” odnosno “hrvatske” postolare (sutor hungaricus ili croaticus), ne računajući čizmare (cothurnarius) koji su odavna poseban obrt, čak poseban ceh. Pridjevi “njemački” i “mađarski” ne označuju ovdje nacionalnu pripadnost majstora, nego prvenstveno način izrade robe: “njemački” postolari izrađuju otmjenije cipele, “na njemački način”, dok “mađarski” postolari, i sami obično slabijeg imovinskog stanja nego oni prvi, izrađuju jeftinije cipele na domaći način. Najniži među postolarima su zakrpari (cerdo), koji krpaju stare cipele.

Na sličan način i kod krojača se razlikuju “njemački” i “mađarski” krojači (sartor germanicus i sartor hungaricus) prema vrsti, odnosno tipu odjeće koju izrađuju. Pojedini krojači specijaliziraju se osim toga za žensku odjeću, a krajem stoljeća pojavljuju se i krojači gotovih odijela.⁵² Uz ugarsku nošnju veže se gumbari zanat, koji se još u 17. stoljeću izdvojio iz krojačkog ceha. Gumbari izrađuju za tu nošnju karakteristične brojne ukrasne gumbe i gajtane. Otmjeni muški svijet oblačio se na ugarski način sve do tridesetih godina 19. stoljeća, pa je razumljivo da su gumbari bili vrlo traženi. Kad smo već dotaknuli pitanje oblačenja, recimo i to, da je ženska moda, u tom pogledu - kao što se može vidjeti iz suvremenih portreta - puno sklonija promjenama od muške (treba li to čuditi?), prihvaćajući i slijedeći nove oblike i detalje zapadnoeuropske mode.⁵³

Ako smo na početku rekli da su najbrojniji u Knjizi građana obrti koji opskrbljuju stanovništvo osnovnim potrepštinama, moglo bi se pitati kako to da uz obućarsko-odjevne obrte u toj grupi nisu i osnovni prehrambeni obrti, kon-

⁵² M. Šercer, *Obrti*, str. 26.

⁵³ M. Schneider, *Portreti 16. - 18. stoljeća*, Zagreb, 1982, str. 15.

kretno pekarski i mesarski. Pitanje je opravdano; u njemačkim gradovima, na primjer, upravo su ti obrti vodeći po broju obrtnika.⁵⁴ Odgovor na ovo pitanje, kad je riječ o pekarima - kojih je u Knjigi građana upisano samo šest i to prvi 1770. - krije se u jednostavnom zaključku, da opskrba grada kruhom u Zagrebu izmiče organiziranom obrtu. Ne samo da se lako može pretpostaviti da domaćice same peku kruh, nego nam uvid u popis stanovništva Gradeca iz 1769⁵⁵, kojim su obuhvaćene i žene, otkriva čitavu skupinu žena koje se tim poslom i profesionalno bave. Takvih prodavačica kruha, panivendula, nabrojali smo 15, dok se u istom popisu nalazi samo jedan pekar, A. Bezjak, koji će slijedeće godine biti primljen među građane.⁵⁶ I podatak da su od šest pekara u Knjizi građana četvorica stranci govori sam za sebe. Što se mesara tiče, njih nalazimo doduše izvjestan broj, kao što je već spomenuto, ali daleko od toga da bi bili među najzastupljenijim obrtima u gradu. Ova činjenica svakako na svoj način govori o načinu i standardu prehrane zagrebačkog stanovništva, ali na ovom stupnju istraživanja, daljnji zaključci bili bi samo nagađanje.

Među domaćim obrtnicima posebno još treba izdvojiti značajnu skupinu od 16 takozvanih "kirurga" (latinski *chirurgus*) zapisanih u Knjizi građana. Radi se zapravo o brijačima, koji ujedno prakticiraju medicinu kao obrt. Stoga ih zovemo i ranarnicima ili vidarima. Oni briju i šišaju, a osim toga vade zube, liječe rane, amputiraju udove, liječe razne bolesti puštanjem krvi i stavljanjem pijavica i "rogova".⁵⁷ Pri tome nipošto nisu šarlatani, nego izučeni cehovski majstori, sa trogodišnjim naukovanjem i čak trogodišnjim propisanim "vandranjem". Premda nam se njihova "medicinska" djelatnost iz današnje perspektive može činiti na granici sa nadriliječništvom, u vremenu kada vlada kronična nestašica školovanih liječnika, njihovo znanje više je nego dobrodošla pomoć gradskom stanovništvu. Zanimljivo je, i to još jednom ističemo, da su, za razliku od fakultetski obrazovanih liječnika, doktora medicine, koji su redom stranci, kirurzi u pravilu domaći ljudi.

U Knjizi građana zapisana su u latinskim i njemačkim nazivima 53 obrtnička zanimanja: bačvar, bojadisar, bravar, brijač-ranarnik, brusar, češljari ili grebenari, čizmar, dimnjačar, gumbar-gajtanar, iglar, kavanar, kipar, klesar, klobučar, knjigovezac, kolar, kopčar, kositrar, kotlar, kovač, kovrčar, kožar, krojač, krznar, kuhar, licitar, ličilac, limar, lončar-pečar, mesar, mlinar, pekar, pojasar, postolar, ptičar, puškar, remenar, rukavičar, sapunar, sedlar, srebrenar, staklar, tesar, tiskar, tkalac, tokar, ugostitelj (?), urar, zidar, zlatar, žlicar. Ovaj broj značajno je povećanje u odnosu na 17. stoljeće, za koje je u XVIII svesku Povijesnih spomenika grada Zagreba zapisano tridesetak obrtničkih zanimanja.⁵⁸

Povećanje broja zanimanja u 18. stoljeću rezultat je sve složenijeg i zahtjevnijeg načina života, napretka tehnike te stvarnog povećanja broja obrtnika.⁵⁹ Na ove izazove obrt odgovara diferencijacijom i specijalizacijom djelatnosti unutar struka. Time se s jedne strane i u uvjetima malih individualnih radionica ograničenih kapaciteta, na kakvima se bazira tadašnja gradska privreda, stvara mogućnost proizvodnje većeg broja raznih proizvoda, a s druge strane, istovremeno se i umanjuje pitanje konkurencije, jer se stvara mjesto za veći broj obrtnika, ne oduzimajući nikome njegovu egzistenciju. Proces diferencijacije i specijalizacije već je naznačen na primjeru krojačkog i obućarskog zanata, no još je mnogo izraženiji u metalnoj struci. Od nekadašnjeg kovačkog obrta sad imamo kovače, kovače-potkivače, bravare, limare, kositrare, brusare, puškare, kopčare, grebenare, iglare, kotlare i žlicare. Slično je u drvodjeljskoj struci gdje kao po-

⁵⁴ R. v. Dülmen, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit*, vol. II: Dorf und Stadt 16. - 18. Jahrhundert, München 1992, str. 93. - (dalje: R. v. Dülmen, *Kultur*).

⁵⁵ *Conscriptio fundorum et personarum*, PAZ, *Acta Politica*, kutija LXXVIII, 18. VII. 1769.

⁵⁶ MCZ XX, str. 148.

⁵⁷ M. Šercer, *Obrti*, str. 35.

⁵⁸ MCZ XVIII, str. 424, *Professiones Zagrabiae* (saec. XVII.).

⁵⁹ R. v. Dülmen, *Kultur*, str. 92.

sebni obrti već postoje tesarski, stolarski, bačvarski, kolarski i tokarski zanat. Povezujući ovo s našim prijašnjim izlaganjem možemo reći da su uz brojčanu raznolikost obrta u Zagrebu zaslužni prvenstveno strani obrtnici sa kojima su se novi obrti spustili iz razvijenih gradova Srednje Europe, dinamizirajući tako i obrtničku scenu našeg grada.

Broj obrta ne smijemo, međutim, nipošto zamijeniti s brojem obrtnika; ako povećanje broja obrta pripisujemo velikim dijelom stranim obrtnicima, povećanje broja samih obrtnika u gradu počiva prvenstveno na novopridošlim domaćim obrtnicima, koji soje mjesto većinom - iako ne isključivo - nalaze u tradicionalnim obrtima.

Domaći obrtnički sloj čine ljudi različitog staleškog porijekla, gradski obrtnički sinovi, ali i došljaci, čiji raspon seže od oslobođenih kmetova, preko obrtnika iz drugih gradova do pripadnika sitnog plemstva. Zagrebački obrtnici-plemići potječu iz najnižeg reda plemstva, takozvanih plemića jednoselaca, članova plemićkih općina iz okolice Zagreba, od kojih je najveća Turopoljska. Općenito gledajući, u "uglednijim" obrtničkim zanimanjima, kao što je na primjer gumbarski zanat, naći ćemo puno plemića a ne bivših kmetova, i obratno, ali ne mora biti: jedan je plemić mesar⁶⁰, a jedan bivši kmet srebrenar⁶¹.

Što se tiče obrazovanja, Knjiga građana nas je zainteresirala svojom 1764. godinom, u kojoj su - tko zna zašto - uz imena, porijeklo, zanimanja i takse, upisani i podaci o pismenosti ili nepismenosti upravo primljenih građana. Rezultati su slijedeći: Od seset primljenih hrvatskih obrtnika, devetorica su nepismeni. Naprotiv, od osam stranaca, tri Kranjca su nepismena, a petorica ostalih - Hungarus, Germanus, Sveus, Italus, Bavarus - su pismeni.⁶² Da je ova slika točna, to jest da je možemo proširiti na stanje opismenjenosti obrtnika uopće, potvrđuju nam zapisnici godišnjih skupština gradske uprave, gdje je iz popisa njenih članova, prisjednika i senatora, jasno vidljivo da su i obrtnici koji su došli do tih visokih položaja - znači najugledniji predstavnici domaćeg obrta - nepismeni.⁶³ Drugačiji je slučaj sa stranim obrtnicima (isključujući Kranjce). S osobitom sigurnošću to možemo tvrditi za njemačke obrtnike, odnosno obrtnike "njemačkog kruga". Kod njihovih imena nije rijetka oznaka "litteratus" ili "Germanice litteratus". Što se domaćih obrtnika tiče, nepismenost je, kako izgleda, obilježje velikog dijela domaćeg obrtničkog sloja u Zagrebu u 18. stoljeću - pa i u drugoj polovici stoljeća, sa svim pokušajima Marije Terezije na planu školstva. To se jednako odnosi na "obične" obrtnike i na obrtnike-plemiće. Ipak, sinovi građana ("filius civis") u boljoj su poziciji nego došljaci; pa i onaj jedini pismeni obrtnik iz 1764. godine građanski je sin. U tom pogledu primjećuje se u drugoj polovici, odnosno zadnjoj trećini stoljeća među zagrebačkim obrtnicima i određena tendencija slanja djece u škole, ali ne da budu obrtnici, nego da postanu učeni, školovani ljudi. O tome će, međutim, biti više riječi u poglavlju o inteligenciji.

Trgovci

Druga skupina, koja, uz obrtnike, obilježava grad jesu trgovci. Brojčano je ova skupina manja, što se odražava i u njenoj zastupljenosti u Knjizi građana, ali po važnosti ništa ne zaostaje za obrtnicima. Dapače, najbogatije zagrebačke građane (ne računajući, naravno, bogato zemljoposjedničko plemstvo) treba tražiti upravo među trgovcima. Pokazuje nam to i porezni popis iz 1737.⁶⁴ u kojem je daleko najveći iznos uplatio upravo jedan trgovac, imenom Szibenek (upisan u

⁶⁰ PC, 1763, MCZ XX, str. 140.

⁶¹ PC, 1770, MCZ XX, str. 148.

⁶² PC, 1764, MCZ XX, str. 140/141.

⁶³ MCZ XXI, passim.

⁶⁴ PAZ, Acta politica 46, 1737, kutija L.

Knjigu građana 1742. kao Ferdinand Zibenigh)⁶⁵. Novac je, da i to spomenemo zbog rječitosti samog primjera, općina potrošila na opremu dvadesetak ojnika gradske čete, a veći dio potrebnog puščanog praha naručen je kod gore spomenutog trgovca.⁶⁶

U Knjizi građana nalazimo dva pojma koji označavaju trgovce. To su latinski izrazi “mercator” i “questor”. Ovaj drugi dolazi često pisan i u iskriljenom obliku “quaestor”, uslijed jednakog izgoora glasa e i diftonga ae. U historiografiji je ponuđeno više rješenja dileme u ezi sa značenjima ovih izraza. Samo u knjizi Z. Herkoa o povijesti zagrebačke trgovine⁶⁷ nalazimo tako tri različita načina određivanja njihove osnovne distinkcije; prema vrsti poslovanja (trgovina na veliko ili na malo), prema robi i prema kraju (zemlji) odakle trgovac dolazi. Čini se da logici Knjige građana najbolje odgovara definicija prema teritorijalnom porijeklu, jer su zaista svi dubrovački, “turski” i pravoslavni trgovci upisani kao “questor”, a svi ostali kao “mercator”. Ali, već proširen pogled na druge izvore i usporedba tretmana imena istih ljudi u popisima stanovništva, navodi na zaključak da su spomenuta dva pojma u praksi vrlo bliska, često i zamjenjiva. Ipak, veću težinu, dali bismo pojmu “mercator”, kojim, na primjer, za razliku od “questora”, nikad nije označen netko tko se trgovinom bavi kao dodatnom djelatnošću, uz svoj obrt ili posao, poput brijača Mathiasa Sipraka iz popisa iz 1769, koji na Harmici ispred svoje radnje prodaje i sijeno.⁶⁸

Prvi pogled na listu od 50 trgovaca navedenih u Knjizi građana (počevši od 1742.) otkriva nam da su trgovci praktički bez izuzetka došljaci u ovaj grad. Tek jedan jedini od njih, Jacobus Dethoni, označen je kao sin građanina (1767)⁶⁹, ali i njegov je otac upisan dvadesetak godina ranije kao stranac, trgovac iz Italije.⁷⁰ Veći dio trgovaca nosi njemačka imena i potječe iz sjevernih krajeva, nekolicina je iz Italije, a samo je jedan Mađar (također njemačkog imena). Zanimljivo je, međutim, zapaziti grupu dalmatinsko-dubrovačkih trgovaca⁷¹ koja konstantno ima svoje predstavnike među punopravnim građanima, a barem jedan trgovac, Franciscus Lepinovich⁷², označen kao “conversus Turca” bivši je turski podanik. Kažemo “barem jedan”, jer nas slučaj Sebastiana Staindla⁷³, za koga je u Knjizi građana zapisano “Turcicus”, ostavlja u potpunoj nedoumici.

Specifičnu skupinu među trgovcima čine pravoslavni trgovci, ili kako ih Knjiga građana naziva, trgovci “grčkog nesjedinjenog obreda”, ili jednostavno “Grci”. Upisivanje pravoslavaca među punopravne građane Zagrebačkog Gradeca u direktnoj je vezi s patentom Josipa II o toleranciji iz 1781, kojim je i nekatoličkim stanovnicima dozvoljeno trajno naseljavanje u civilnu Hrvatsku. Prvi su se u Knjigu građana upisali Procopius Radovanchevich, Quirinus Millossevich i Andreas Radovanchich, sva trojica trgovci iz Pakraca. Bilo je to 1785. godine.⁷⁴ Do kraja stoljeća upisana su još osmorica, ali treba naglasiti heterogenost njihovog sastava. Među njima ima Srbba, Grka i Cincara, što uostalom odgovara sastavu mlade pravoslavne općine koja se u to vrijeme počela formirati u gradu.⁷⁵ Ona se okuplja na jugoistočnom prilazu gradu, izvan

⁶⁵ PC 1742, MCZ XX str. 129.

⁶⁶ PAZ, Acta politica 46, 1737, kutija L.

⁶⁷ Zlatko Herkov, Poijest zagrebačke trgovine, Zagreb, 1987.

⁶⁸ Conscriptio 1769, PAZ, Acta politica 18. VII. 1769, kutija LXXVIII: “*Mathias Siprak, chirurgus, questor foeni, olei, salis, funium etc.*”

⁶⁹ PC 1767, MCZ XX, str. 144.

⁷⁰ Oswaldus Detoni, PC 1740, MCZ XX str. 128.

⁷¹ Npr. PC 1763. (Elias Matich), 1769. (Marcus Puticza), 1795. (Joannes Blasevich). MCZ XX str. 140, 146, 173.

⁷² PC 1751, MCZ XX str. 133.

⁷³ PC 1774, MCZ XX str. 151.

⁷⁴ PC 1785, MCZ XX, str. 165/6.

⁷⁵ D. Roksandić, Pravoslavna crkvena općina na području Gradeca između Patenta o toleranciji 1781. i revolucije 1848/9. godine, u zborniku Zagrebački Gradec 1242-1850, Zagreb, 1994, str. 284.

zidina, u današnjoj Radićevoj ulici,⁷⁶ gdje su bile kuće većine spomenutih trgovaca, a u duhovnom smislu središte joj postaje crkva Sv. Preobraženja, bivša katolička crkva Sv. Margarete, koju je grad prodao pravoslavnoj crkvenoj općini 1795. godine.

Školovani ljudi

Raznovrsnost i svojevrsna tendencija “specijalizacije” koju tokom 18. stoljeća primjećujemo kod zagrebačkih obrta nema svog pravog ekvivalenta kad je riječ o intelektualnim zanimanjima. Pojam učenih ljudi - kad se stavi na stranu svećenstvo - svodi se više-manje na dvije kategorije: pravnike i liječnike. Liječnika je, kao što ćemo vidjeti, bilo relativno, ili čak vrlo malo, a bili su stranci. Ostaju nam, dakle, pravnici u najširem smislu riječi, kao aktivna intelektualna elita, ne samo grada, nego i Hrvatskog kraljevstva i hrvatskog naroda uopće. Svoje mjesto mogli su naći u svim segmentima političkog i društvenog života; u državnoj službi - kraljevinskoj, županijskoj ili gradskoj administraciji (i sudstvu), u privatnoj službi - kod velikaša, biskupa i sl. i napokon kao slobodna profesija, samostalni adokati. Ovim posljednjima, kao najprepoznatljivijoj grupi, bit će posvećeno i najviše mjesta u ovom poglavlju.

U Knjizi građana, advokati su redovito intitulirani sa “dominus”, što pokazuje njihov ugled i visok društveni status. Njihovo zanimanje navedeno je na različite načine, a najčešća je formulacija “juratus fori utriusque causarum advocatus” - u slobodnom prijevodu, prisegnuti branitelj u oba pravna postupka. Studij prava sastojao se, naime, od studija rimskog tj. svjetovnog prava i studija kanonskog tj. crkvenog prava, a završeni student nakon doktorskog ispita postajao je “doctor utriusque juris”, doktor oba prava. Ovakav advokat mogao je, drugim riječima, zastupati klijente i pred svjetovnim i pred crkvenim sudom. Pojam “juratus” odnosi se pak na prokuratorsku zakletvu, čije je polaganje od najstarijih vremena bilo osnovni uvjet ugarskohrvatskog prava za vršenje advokature. Odvjetnik je imao pravo zastupati kod onog suda kod kojega je položio prokuratorsku zakletvu i bio unesen u “spisak prokuratora”. Kandidat koji je položio zakletvu kod Banskog stola u Zagrebu imao je pravo zastupati kod svih sudova Hrvatske i Slavonije.⁷⁷ Zakletva je sadržavala obavezu da će odvjetnik savjesno obavljati profesionalne dužnosti i da će se kloniti svih mogućih zloupotreba u vršenju advokature.

Kako je za stupanje u advokaturu jedini uvjet i kriterij bila stručnost, odnosno diploma, a ne i staleška pripadnost, među zagrebačkim advokatima iz Knjige građana ima pripadnika različitih slojeva i staleža. Tu su plemići i građanski sinovi (i iz obrtničkih obitelji, zašto ne), a najzanimljiviji od svih je slučaj Petra Szmetskisa, koji je izričito naveden kao oslobođeni kmet s vlastelinstva Lobor⁷⁸. Kakve su bile šanse jednog kmetskog sina da postane advokat? Gotovo nikakve. Ne samo s obzirom na postojeće feudalne okvire, nego posebno s obzirom na troškove i duljinu školovanja. A Petar Szmetsko je uspio! Kako - zasad ne znamo. Je li možda, kao što je to bilo uobičajeno u Europi, bio drug u učenju nekom mladom grofovskom sinu? Grof Keglević, njegov feudalni gospodar, u njegovu je školovanju svakako imao udjela, u najmanju ruku utoliko što mu je dao svoj pristanak i dozvolu, bez koje kmet do 1785. godine nije mogao krenuti niti na zanat, a kamoli u visoke škole. Je li ga nakon toga i potpomagao sa željom da dobije pouzdanog obrazovanog čovjeka za svoje imanje ili mu je možda dao dozvolu da ide u crkvene škole, ili je u pitanju

⁷⁶ MCZ XX, Tabele vlasnika kuća XVI.

⁷⁷ “Sto godina advokature u Hrvatskoj”, svečano izdanje Odvjetnika, glasila Advokatske komore SRH, 1868, str. 51.

⁷⁸ Dominus Petrus Szmetsko, advocatus, Croata, e bonis Kegleichianis Lobor dictis manumissus, erga 6. MCZ XX, str. 165, 1785.

neki treći odnosno četvrti način, to zasad ne možemo znati. U svakom slučaju, evo jednog primjera 18-vjekovne “success story”, od loborskog kmeta da zagrebačkog advokata. Primjer koji je vrijedan naše pažnje i daljnjeg istraživanja.

Osim u advokaturi, pravnike nalazimo u svim mogućim državnim službama, a isto tako i kao upravitelje brojnih velikaških posjeda. Habsburški prosvjećeni apsolutizam toga doba, sa svojom željom da sve organizira i stavi pod državnu kontrolu, pogodio je razvoju birokracije i na državnom i na općem planu.

Pravo na državne funkcije i službe pripadalo je isključivo plemstvu.⁷⁹ Državna uprava na taj je način zapošljavala prije svega sitno plemstvo koje često nije imalo drugih prihoda osim državne plaće. Među zagrebačkim građanima zapisan je cijeli niz državnih službenika (pisara, tajnika, savjetnika, poreznika...), a među njima i neki najvišega ranga kao Adam Najšić, protonotar Kraljevstva (1755)⁸⁰, Nikola Škrlec Lomnički (1758)⁸¹ i Kristofor Bornemisza (1777)⁸² prisjednici Sudbenog stola (Nikola Škrlec je kasnije i sam postao protonotar), Josip Petrović ravnatelj zagrebačke Kraljevske akademije (1785)⁸³ ili Toma Koščak, glavni ravnatelj kraljevskih narodnih škola, znači cjelokupnog sistema osnovnih škola u Hrvatskoj (1799)⁸⁴. (Uočimo ovdje još jednom raspon interesa za građansko pravo u Zagrebu, koji seže od običnih obrtnika i trgovaca do ljudi na najvišim položajima u kraljevstvu!).

Što se tiče privatne službe, mnogi školovani ljudi proveli su dio svoje karijere u službi velikaša, kao nadzornici vlastelinstava, sekretari i sl. Tu se s vremenom mogao steći ne samo imetak, nego i iskustvo i veze u svijetu bogatih i moćnih. Tako je i Nikola Škrlec Lomnički, da se vratimo gornjem primjeru, svoju karijeru započeo kao vlastelinski pravnik (fiscalis) i to kod grofa Antuna Grašalkovića, vlastelina u Gödöllöu, tadašnjeg predsjednika Ugarske dvorske komore u Požunu.⁸⁵ U skladu s tim, posve je uobičajena pojava da netko tko je u, na primjer, Knjigu građana upisan kao službenik nekog velikaša odnosno vlastelinstva, kasnije, u zapisnicima skupština gradske uprave dolazi kao advokat, i obratno.

U vezi s nacionalnim sastavom može se reći da malo koja profesija uopće u Knjizi građana ima tako homogeno hrvatski sastav kao advokati. Osim nekolicine Mađara, daleko najveći dio pravnika čine Hrvati. Među domaćim mladićima koji su si mogli priuštiti školovanje očito nije nedostajalo interesa za pravne studije. Zagrebačka gimnazija, otvorena još 1607. pod vodstvom Isusovaca, pružala im je u tom pogledu, svojim humanističkim usmjerenjem i naglaskom na filozofiji i retorici, najbolji poticaj i pripremu za takvu vrstu studija. Tu su se, međutim, mogućnosti školovanja u Zagrebu ujedno i završavale. Na studij je trebalo poći u inozemstvo, na sveučilišta u Austriji, Štajerskoj, Italiji ili Mađarskoj. U Bologni i u Beču postojali su i hrvatski kolegiji, *Collegium Illyricum Bononiense* i *Collegium Croaticum Viennense*, zavodi za smještaj hrvatskih studenata, klerika i svjetovnjaka.⁸⁶ Studenti su često znali i mijenjati sveučilišta tijekom studija, po starom, još srednjovjekovnom običaju, da bi pratili predavanja nekog renomiranog profesora iz pojedinog predmeta, ili jednostavno da malo upoznaju svijet. Mogućnost učenja pravnih znanosti pružila se napokon i u Hrvatskoj, i to najprije djelomično, otvaranjem studija političko-kameralne znanosti u Varaždinu 1769. godine (predavanja su 1772. prenesena u Zagreb), a onda i u punoj mjeri osnivanjem Pravnog fakulteta u Zagrebu u skupu tadašnje Kraljevske Akademije Znanosti (Regia

⁷⁹ I. Beuc, Povijest, str. 187.

⁸⁰ PC 1755, MCZ XX, str. 135.

⁸¹ PC 1758, MCZ XX, str. 137.

⁸² PC 1777, MCZ XX, str. 155.

⁸³ PC, 1785, MCZ XX, str. 165.

⁸⁴ PC 1799, MCZ XX, str. 181.

⁸⁵ I. Erceg, Pregled razvoja merkantilizma u Habsburškoj monarhiji s posebnim osvrtom na feudalnu Hrvatsku, u *Acta historico-oecconomica Iugoslaviae*, vol. 6 (1), 1979, str. 28.

⁸⁶ J. Butorac - A. Ivandija, *Povijest katoličke crkve među Hrvatima*, Zagreb, 1973, str. 182.

Academia Scienciarum) 1776. godine. Time je studij prava olakšan i približen većem broju ljudi.

U Knjizi građana u razdoblju od 1761. do 1799. godine pronašli smo čak 29 advokata (nije isključeno da ih ima još) i još duplo toliko (62) najrazličitijih državnih i velikaških službenika. Ako nam se taj broj čini velik u odnosu na neka druga zanimanja (obrtnička a i intelektualna), nije na odmet pripomenuti da je slično zapažanje iznio u svojim zanimljivim memoarima i suvremenik, grof Adam Oršić od Slavetića, (također zagrebački građanin), koji govoreći o sedamdesetim godinama 18. stoljeća s priličnom ironijom kaže, da je “broj odvjetnika tako velik da će doskora premašiti broj rasprava”⁸⁷. U literaturi se ova pojava povezuje s novim urbanijskim uređenjem kao i reformom dotadašnjeg sudskog postupka, što je dovelo do porasta broja parnica⁸⁸. Mi bismo pak htjeli ukazati ne samo na kvantitativni, nego i na kvalitativni pomak indiciran u tom pogledu u zagrebačkoj Knjizi građana. Mislimo, naime, na sve uočljiviji udio pravnih stručnjaka koji, potječući iz zagrebačkih obrtničkih obitelji, nisu rođenjem niti pripadnici plemstva niti pripadnici stare gradske elite. Evo primjera Pavla Gorupa (primljen u građanstvo 1772)⁸⁹, budućeg gradskog suca (znači “gradonačelnika”), čiji je otac Ivan bio gumbar⁹⁰, k tome nepismen⁹¹ ili Matije Kosa (primljen 1774)⁹², čiji je otac Ivan bio krojač⁹³. Premda, imajući u vidu nepotpunost podataka u izvorima, ovu pojavu nismo u stanju izraziti u postotcima ili drugim statističkim pokazateljima, mislimo da već samo postojanje ovakvih slučajeva (i to u mjeri koja nije zanemariva) svjedoči o postupnoj, ali nezaustavljivoj dinamizaciji društva. Pomicanje ovih ljudi na društvenoj ljestvici i njihovo stjecanje društvenog statusa putem školovanja, a ne više plemenitim rođenjem i feudalnim povlasticama, vrlo nam rječito govori o izrastanju jednog građanskog sloja u užem smislu riječi, sloja koji će već u slijedećoj generaciji preuzeti vodstvo u narodnom preporodnom pokretu prve polovice 19. stoljeća.

(III) Liječnici, a njima možemo pridružiti i apotekare, u odnosu na pravnike o kojima smo dosad govorili, sasvim su druga priča. Kao prvo, sve liječnike i apotekare navedene u Knjizi građana zajedno možemo nabrojati na prste, a drugo, među njihovim imenima - Degovi de Sech, Nicej, Czapolathy, Werberga, Fabi (liječnici) te Fuchek-Malekovich, Poltzc, Freschl (apotekari) - vidimo samo jedno hrvatsko, Fuček-Maleković.

Zašto su liječnici stranci? Argument da u Zagrebu nije postojao studij medicine ne može se prihvatiti kao dovoljan razlog, jer što onda reći za odvjetnike, kojih, kao što smo vidjeli, u gradu nije nedostajalo (sve domaći ljudi!), a koji su sve do sredine sedamdesetih godina kad se otvorio pravni fakultet u Zagrebu također morali studirati u inozemstvu? Odgovor po našem mišljenju prije treba tražiti u glavama ljudi i mentalitetu vremena. Tko je htio postati gospodin išao je studirati pravo, a medicina je - kao što se vidi iz velikog broja *kirurga*, dakle brijaća-ranarnika u Knjizi građana - u svijesti ljudi i svakodnevnoj praksi više shvaćena kao obrt nego kao znanost. Strani, akademski obrazovani liječnici nesumnjivo su uživali veliki ugled, ali onaj tko si je od domaćih mladića mogao priuštiti školovanje, taj je u vidu sigurno imao karijeru, a nju mu je omogućavao - studij prava.

Napori kraljice Marije Terezije da organizira modernu zdravstvenu zaštitu rezultirali su sistemom javnih službi državnog te županijskih, kotarskih, općinskih ili gradskih fizika⁹⁴ (nazivi koje srećemo i kod liječnika upisanih u Knjigu

⁸⁷ Adam grof Oršić Slavetički: Rod Oršića, Zagreb 1943 - hrvatski prijevod, str. 85.

⁸⁸ HNJ II, str. 1100.

⁸⁹ PC 1772, MCZ XX, str. 149.

⁹⁰ PC 1744, MCZ XX, str. 130.

⁹¹ MCZ XXI str. 100; 1762.

⁹² PC 1774, MCZ XX, str. 151.

⁹³ PC 1740, MCZ XX, str. 128.

⁹⁴ B. Belicza, Obilježja zdravstvenih prilika i zdravstvene zaštite u Gradecu od sredine 18. do sredine 19. stoljeća, u zborniku Zagrebački Gradec 1242-1850, Zagreb 1994, str. 232.

građana), ali pomaci u promjeni predodžaba uvjetovanih tradicijom i običajima, kao što se zna, puno su sporiji od carskih zamisli i dekreta. Proći će stoga još dosta vremena dok, s jedne strane u medicinskim strukama ne prevladaju domaća imena, a s druge strane dok se liječnici ne etabliraju kao stalež i potisnu iz medicinske prakse ranarske obrtnike, protiv kojih će se u prvoj polovici 19. stoljeća boriti i sudskim putem.⁹⁵

Ukupni broj građana primljenih u razdoblju od 1761. do 1799. iznosi 749. Kao što je rečeno, samo advokati i službenici u tom broju čine devedesetak ljudi. Oni su svojom brojnošću a i političkom aktivnošću nosioci sloja obrazovanog građanstva. Ovom broju pridružit ćemo brojčano značajnu, no profesionalno nedefiniranu skupinu od tridesetak “literata”, (litteratus, termin koji notar često koristi u devedesetim godinama 18. stoljeća, možda za mlađe školovane ljude koji još nisu stekli neko zvanje⁹⁶), zatim liječnike, apotekare, nekoliko geometara i časnika te jednog učitelja koji je također tražio pravo građanstva. Na taj način dobivenu grupu obrazovanih ljudi primljenih u punopravno građanstvo Zagrebačkog Gradeca između 1761. i 1799. cijesimo na oko stotinu i četrdesetak ljudi ili manje od jedne petine ukupnog broja primljenih građana u tom razdoblju.

Krugu obrazovanih ljudi među zagrebačkim građanima treba na kraju pribrojiti i pripadnike visokog plemstva, o kojima je već bilo riječi u posebnom poglavlju. Njih ne možemo nazvati inteligencijom jer ne žive od svog intelektualnog rada, ali po svom školovanju ništa za njom ne zaostaju, a po značenju u društvu daleko je nadvisuju.

Među *par excellence* obrazovanim ljudima, u gradu živi i nekolicina profesora zagrebačke gimnazije i Kraljevske Akademije, ali njih u Knjizi građana jednostavno nema: izgleda da nitko od njih nije tražio da bude primljen u građanstvo. Do 1776. godine u školi i Akademiji pretežno su predavali oci Isusovci, pa je to razumljivo, ali zašto kasniji laički profesori (nakon ukinuća Isusovačkog reda i prelaska škola u državno vlasništvo) nisu stupali u građanstvo? Da li zbog nekog dekreta koji im to nije dozvoljavao, ili zato što nisu namjeravali ostati u Zagrebu, to još treba istražiti.

2. Staleži

Sinovi građana

“Filius civis” oznaka je koja pripada onim novoprimljenim građanima čiji su očevi i sami bili zagrebački građani. Sinovi građana bili su kod primanja u građanstvo povlašteni utoliko što nisu plaćali taksu, a u kasnijem razdoblju, kad je taksa bila obavezna, oni su plaćali najmanji iznos. Odmah na početku ovog poglavlja treba reći da su nam “sinovi građana” od svih u ovom radu promatranih skupina i kategorija donijeli najviše iznenađenja u odnosu na naše pretpostavke na početku istraživanja.

Samoj Knjizi građana u pitanju građanskih sinova možemo staviti određene zamjerke, čak načelno veće nego kod drugih poglavlja jer se nepotpunost podataka ne može opravdati niti time da notar nije njima raspolagao - to su domaći ljudi u najužem smislu riječi - a niti kasnim početkom upisivanja. Naprotiv, prve opaske o građanskom statusu oca, ujedno su i najraniji podaci o porijeklu pojedinih građana upisani u Knjigu i potječu iz 1751.⁹⁷ dok se porijeklo ostalih građana, onih koji su u Zagreb doselili, počinje bilježiti tek

⁹⁵ M. Šercer, *Obrti*, str. 36.

⁹⁶ L. Dobronić, *Slobodni*, str. 128.

⁹⁷ PC, 1751. *Dominus Nicolaus Chegell, vicejudex nobilium Comitatus Varasdinensis, cujus pater civis fuit.* MCZ XX, str. 134.

šezdesetih godina. Čemu onda pripisati evidentnu nepotpunost podataka, koja je čak veća nego kod nekih drugih promatranih skupina? Nažalost, kako izgleda, činjenici da su nekih godina po kraljevskoj odredbi svi novi građani bili oslobođeni takse,⁹⁸ ili je za sve bila određena jednaka taksa, pa građansko porijeklo ili ne, ne znači razliku u iznosu takse uplaćenom u gradsku blagajnu. Možda smo malo prestrogi prema gradečkim notarima, ali činjenica je da gdje nema razlike u taksi, nema ni označenih “sinova građana”. Takvi slučajevi otežavaju statističku obradu, a dese li se četiri godine za redom, kao u desetljeću 1781-1790,⁹⁹ svaka statistika pada u vodu.

Rekli smo već da je podrobnije proučavanje skupine koju čine sinovi građana dalo drugačije rezultate nego što smo očekivali. Pođimo od samog broja građanskih sinova i njihova udjela u ukupnom broju novoprimitljenih građana. Na početku istraživanja pretpostavljali smo da se veći, ili bar dobar dio novih građana sastoji od domaćih gradskih sinova. Krivo. Knjiga građana, uz sve svoje navedene nedostatke, nedvosmisleno pokazuje da sinovi građana čine tek mali dio novih građana. U po podacima najpotpunijem desetljeću, onom od 1761. do 1770. godine, njih je tek 10,61 %, a u slijedećem, od 1771. do 1780, udio im iznosi 9,76 %.

Kad smo već kod brojeva, zanimljivo je primijetiti da se kod većine “sinova građana” zapravo radi samo o dvije generacije, ocu i sinu. Na naše čuđenje, rijetko nalazimo treću generaciju, djeda ili unuka. Na ovu pojavu još je jasnije ukazala usporedba prezimena sa zagrebačkim prezimenima iz 17. stoljeća, gdje gotovo da se i ne može naći prezime koje se preklapa. Stvarne razmjere i značenje ove pojave utvrdit će, nadamo se buduće istraživanje, a ovdje, sa aspekta Knjige građana, dodajemo još jedno zapažanje, možda s gornjim povezano, tj. da među sinovima građana (pa i uopće među građanima) ne susrećemo često braću, a tri brata su prava rijetkost.

Što se tiče zanimanja građanskih sinova, Knjiga građana je raspršila našu predodžbu, da sin obrtnika u pravilu naslijeđuje očev zanat, ako već ne iz “obiteljske tradicije”, onda iz praktičnih razloga. Ne kažemo da takvih primjera u Knjizi građana nema - dapače! - ali ravnopravno s njima nalazimo i drugačije primjere, tj. da se sin bavi nekim drugim obrtom (ili poslom), a ne onim kojim se bavio otac. Naši pokušaji da u nejasnim slučajevima sina s ocem ili oca sa sinom povežemo preko istog zanimanja još su nam bolje pokazali da gornja pretpostavka često ne funkcionira ni kao orijentacija, a kamo li kao pravilo. Osim toga, ponovimo još jednom ono što je razrađeno u poglavlju o intelektualcima: nije rijetkost, posebno u kasnijem razdoblju, da obrtnik svog sina i školuje, umjesto da ga drži vezanog za radionicu, tako da neki sinovi u odnosu na oca mijenjaju ne samo zanimanje, nego i društveni sloj kome pripadaju.

Napokon, neutemeljenom se pokazala i naša pretpostavka da listu građanskih sinova možemo provjeriti, čak i upotpuniti, povezivanjem očeva i sinova pomoću vlasništva nad kućom, odnosno iste adrese stanovanja. Iz usporedbe Knjige građana i tabela kućevlasnika¹⁰⁰ jasno proizlazi da sinovi tek u manjem broju slučajeva zadržavaju očinsku kuću, a češće u njoj nalazimo nove vlasnike. Sin, s druge strane, obično ima svoju vlastitu kuću na drugom mjestu, tek ponekad i u pojedinim slučajevima u blizini stare kuće, na primjer, u istoj ulici.

⁹⁸ MCZ XXI, str. 183.

⁹⁹ PC, 1786, 1787, 1788, 1789. MCZ XX, str. 166-169.

¹⁰⁰ Tabele kućevlasnika za 18. stoljeće, MCZ XX, str. 183. i dalje.

Plemići

Najviše plemića upisanih u Knjigu građana čine sitni i siromašniji srednji plemići, u svakom slučaju oni koji budući da nemaju dovoljno imanja da bi ih ono izdržavalo, žive od vlastitog rada. Taj rad može biti, već prema statusu i obrazovanju, raznih vrsta.

Najniži među plemićima koji traže primanje u građanstvo (i najniži uopće na ljestvici plemstva) jesu tzv. plemići jednoselci, dakle plemići koji osim plemenitog roda nemaju ništa nego jedno seljačko imanje. O ovim plemićima-seljacima već je bilo dosta riječi u poglavlju o obrtnicima, jer obrti okupljaju najveći njihov dio kad se dosele u grad. Ipak, ovdje treba reći da se plemići, makar kako siromašni, u principu ne prihvaćaju bilo kakvog obrta, nego ih nalazimo u onim obrtima koji u gradu uživaju određen ugled i nisu povezani s teškim ili prljavim fizičkim radom. Jasno, povratno se može reći da i veći broj majstora koji se mogu podičiti nazivom “nobilis Croata”, pridonosi ugledu tog obrta. Najbolji takav primjer je u gradu traženi i cijenjeni gumbarski obrt, čije predstavnike, često plemiće, znamo naći i u samoj gradskoj upravi.

Obrazovanim plemićima otvoren je put u sve vrste državnih činovničkih službi, a vrijeme je to kada se - u duhu habsburškog apsolutizma i centralizacije vlasti - i tradicionalne, izborne funkcije u županijskoj i kraljevinskoj upravi sve manje razlikuju od plaćenih službi. Na taj se način stvara čitav sloj plemića kojima je državna plaća glavni izvor prihoda, a kako se u Zagrebu sve više koncentriraju ustanove državne vlasti (posebno nakon što je Varaždin, glavni konkurentski grad, opustošio katastrofalni požar 1776, od kojeg se više nije oporavio u starom sjaju), Zagreb postaje i mjesto koncentracije birokratskog aparata. Ovi plemići, koji zapravo žive pravim “građanskim životom”, imaju novaca da kupe kuću u gradu, a imponira im i da kao ugledni građani budu uključeni u gradsku upravu kao vijećnici i senatori.

Bogato visoko plemstvo, grofovi i baruni, njih 18 upisanih u građane Zagreba od 1751. do 1799. čine neku vrstu počasnih građana. To se vidi već i po tome što zakletvu polažu u svojoj kući, pred izaslanstvom gradskog magistrata na čelu sa najuglednijim senatorima (a ne kao ostali, zajednički i u gradskoj vijećnici). Ovakva posebna pažnja grada prema njima razumljiva je, jer velikaši su pripadnici najvišeg sloja društva, i grad je zadovoljan već samom činjenicom što su izabrali upravo Zagreb za svoju zimsku rezidenciju (ljetno, naime, provode na svojim imanjima). Pridobivši tolike među njima da se upišu u građanstvo, gradska je općina dobila ne samo bogate i utjecajne članove, nego i moćne zaštitnike i mecene. Velikaši su vlasnici velikih baroknih palača koje su u drugoj polovici stoljeća uljepšale izgled grada, oni su promotori i organizatori kulturnog života u gradu. Njihovim prisustvom i djelovanjem Zagreb dobiva lice dostojno glavnog grada kraljevstva.

Oslobođeni kmetovi

Zagrebačkim građanima mogli su postati i postajali su i bivši kmetovi, naravno uz predočenje otpusne isprave (*litteras manumissionales*) izdate od strane njihovog feudalnog gospodara, kako je to objašnjeno u poglavlju o uvjetima primanja u građanstvo. Najčešće su sa sela dolazili oni koji su se na vlastelinstvima bavili nekim obrtom. Točne razmjere ove pojave teško je odrediti na temelju podataka iz Knjige građana, jer su oznake “*manumissus*” i slične (“*subditus*”, “*dimissus*”) unesene samo za pojedina godišta, a u ostalima ih jednostavno nema. Stoga ćemo u vezi s ovom grupom zagrebačkih građana iznijeti samo neka zapažanja do kojih smo mogli doći na temelju dostupnih podataka.

Građani porijeklom sa sela bave se obrtom. Uvid u zanimanja koja su oda-

brali daje ideju, ne samo o ovim ljudima, nego i o značaju inače u izvorima teško uhvatljivog seoskog obrta, budući da se može pretpostaviti da se veći dio njih (sigurno ne svi!) tim obrtom bavio i prije dolaska u grad. Treba pritom znati da je sve do 1785. i patenta Josipa II o osobnoj slobodi kmetova, za odlazak na zanat kmet morao tražiti i dobiti dozvolu svog vlastelina, pri čemu je ovaj sigurno imao posljednju riječ što se tiče odabira struke.

Po logici stvari, najviše oslobođenih kmetova-novih zagrebačkih građana nalazimo u zanimanjima koja su imala svoju prođu (i) na selu; osim čizmara i postolara (i inače najzastupljeniji obrt), tu su krznari te remenari, koji izrađuju konjsku i volovsku opremu. Kmetskog je porijekla i nekolicina ranarnika. Osim ovih, prisutna su u manjem broju i druga zanimanja, pa i ona koja se sigurno nisu mogla vršiti na selu, kao što su pekar ili čak srebrenar (jedno od najuglednijih obrtničkih zanimanja!), što nam govori o potpunom odvajanju ovih ljudi od seoske zajednice.

Priča o oslobođenim kmetovima koji su stekli građanski status u Zagrebu, tu se, međutim ne završava. Osim bivših kmetova, zagrebačkih obrtnika, u Knjizi građana možemo, naime, naći i primjere oslobođenika koji su, preskočivši obrte i obrtnike, probili svoj put kroz škole, "rezervirane" inače za gradsku i plemićku djecu (ako ništa drugo, onda iz financijskih razloga). Nekoliko njih u popisu nosi naziv "literata", a posebno priznanje u tom smislu odajemo Petru Smetiszku, oslobođenom kmetu koji je čak postao odvjetnik.¹⁰¹ Njemu je bila posvećena posebna pažnja u poglavlju o advokatima.

Već spomenuti patent Josipa II o osobnoj slobodi kmetova iz 1785. godine ukinuo je kmetovu vezanost za zemlju i omogućio mu slobodno seljenje sa vlastelinstva. Otpusna pisma i dalje postoje, ali ih je vlastelin sad dužan izdati kmetu koji ih zatraži do određenog propisanog datuma u godini (1. rujna) i koji prije toga uredno podmiri sva svoja dugovanja, ne samo javna, nego i privatna. Uz svu buru koju je izazvao među hrvatskim plemstvom, ovaj patent nije mogao imati nekog konkretnog učinka na migracije sa sela, jer tržište slobodne radne snage još ne postoji (u Zagrebu odnosno njegovoj okolici postojala u 18. stoljeću samo jedna manja manufahtura za proizvodnju sukna, osnovana 1751, a zatvorena oko 1770. zbog prevelike strane konkurencije)¹⁰², a kmet-seljak živi od zemlje i realno je za nju vezan. Oni koji su mogli otići, to su - kao i prije - pojedinci koji u gradu vide neku stvarnu perspektivu za sebe i svoju obitelj: uzak krug izučenih obrtnika i rijetki školovani ljudi.

Na kraju ovog poglavlja, zaključak koji se sam po sebi nameće: Od svih onih koji su primljeni u građanstvo Zagreba, grupa građana koju sačinjavaju bivši kmetovi tim činom je ostvarila najveći dobitak. Stupajući u punopravno građanstvo Slobodnog i Kraljevskog Grada Zagreba oni se jednom zauvijek rješavaju tereta podložništva i statusa neslobodna čovjeka. Građanski status omogućuje im život na novim pravnim i stvarnim osnovama, a njihova imena ostaju zapisana u Knjigu građana ravnopravno s imenima njihovih bivših feudalnih gospodara.

3. Strani doseljenici

Slobodni i Kraljevski Grad Zagreb oduvijek je otvarao svoja vrata stranim doseljenicima.

U srednjovjekovnom Zagrebu postojala je značajna talijansko-francuska, zatim njemačka te mađarska kolonija. Po njemačkim obrtnicima bila je, uostalom, nazivana jedna cijela ulica u podgrađu - Vicus Theutonicorum seu sutorum¹⁰³.

¹⁰¹ PC 1785, MCZ XX, str. 165.

¹⁰² I. Karaman, Privredni život banske Hrvatske, Zagreb, 1989, str. 212.

¹⁰³ MCZ I, str. 246, 1375.

Ove zajednice imale su u gradu svoje bratovštine, a iz izvora iz druge polovice 14. stoljeća zna se da je čak i gradska uprava bila ustrojena prema "jezicima"¹⁰⁴. Mjesta gradskih prisežnika i vijećnika bila su ravnomjerno raspoređena na četiri glavne skupine u gradu: gore spomenute tri - lingua Latina, lingua Theotonica, lingua Hungarica - te naravno hrvatsku - lingua Sclavorum. Gradski sudac, najviša vlast u gradu, biran je svake godine najzajmjenice iz druge skupine. Ovakva organizacija gubi se krajem tridesetih godina 15. stoljeća¹⁰⁵, a približavanjem turske opasnosti Zagreb postaje sve manje atraktivno mjesto za doseljavanje i trgovanje.

16. stoljeće najteže je razdoblje za Zagreb, kao i za cijelu Hrvatsku: Stalne turske prijetnje nagnale su u bijeg i domaće stanovništvo (općoj katastrofi pridružila se i kuga), pa je Slobodni i Kraljevski Grad Zagreb spao sredinom stoljeća, po izvještaju samih građana, na samo oko trista odraslih muškaraca sposobnih da nose oružje¹⁰⁶. Jedini stranci u gradu strani su vojnici, vojne posade koje kralj šalje za obranu grada u kritičnim trenucima. U dokumentima smo pronašli španjolsku četvu 1539. godine (za koju sami građani mole kralja neka je makne iz grada)¹⁰⁷ te njemačku posadu iz 1554, koja je brojila četrdeset vojnika¹⁰⁸.

U 18. stoljeću, o kojem želimo govoriti, turski napadi su davna prošlost, grad se oporavio i stranih doseljenika, bilo trgovaca, obrtnika ili intelektualaca ne nedostaje u njemu. Osim novih doseljenika nalazimo i dobar broj stranih prezimena među građanima koji su navedeni kao zagrebački sinovi, što nam govori o prisutnosti tih porodica u gradu već više generacija. Često su ta prezimena već pomalo iskrivljena, tj. napisana, da tako kažemo, "na hrvatski način", što još rječitije svjedoči o njihovoj dugoj prisutnosti i već postignutom stupnju integracije u zagrebačku sredinu.

Knjiga građana, nažalost, narodnost novih građana počinje bilježiti tek od 1761. godine, a i tada to nije dosljedno i sistematski, tako da ne možemo dati potpunu sliku etničkog sastava zagrebačkih građana. Ipak, tijekom 60tih godina podaci se donekle ustaljuju, pa smo za desetljeća koja slijede u stanju dati približne omjere sudjelovanja stranaca u ukupnom broju građana, tim više što smo za četiri uzastopna desetljeća dobili prilično ujednačene postotke, što bi moglo ukazivati na više - manje konstantan omjer domaćeg i stranog stanovništva u gradu:

Razdoblje	Primljeno građana	Stranci	%
1761 - 1770	180	40	22,2 %
1771 - 1780	215	48	22,4 %
1781 - 1790	167	34	20,4 %
1791 - 1799	187	49	26,2 %

Kao što je rečeno, u uvjetima kada narodnost nije eksplicitno navedena baš kod svih građana, nemoguće je dati potpuno točne i precizne podatke, no malo dublje ulaženje u samu strukturu i logiku izvora daje nam razloga vjerovati da ni ovako dobiveni približni rezultati nisu daleko od istine: Primijetili smo, naime, da osim sedam godišta u cijelom tom razdoblju (1761., 1767., 1771., 1773., 1786., 1788., 1789.) kod kojih narodnost nije, ili najvećim dijelom nije, naznačena, - razloge po našem mišljenju treba tražiti u ličnosti notara te godine ili u naknadnom upisivanju pojedinih godišta, više kao podsjetnik i da se ne izgubi kontinuitet, - neupisana narodnost ne utječe gotovo uopće na našu procje-

¹⁰⁴ MCZ V, str. III i str. 74, 1377; MCZ VI, passim.

¹⁰⁵ MCZ VI, str. 304, 1439.

¹⁰⁶ MCZ XII, str. 252, 1544.

¹⁰⁷ MCZ XII, str. 190, 1539.

¹⁰⁸ MCZ XII, str. 340, 1554.

nu broja stranaca. Takvi slučajevi odnose se u pravilu na ugledne ili učene ljude, oni koje notar naziva “dominus”, gospodin, i kojima je prema njegovoj logici očito samo njihovo ime dovoljno obilježje. U toj grupi, u kojoj prevladavaju plemići, dapače velikaši, i advokati, vrlo je malo stranaca. Plemstvo je prema definiciji hrvatsko, ono i čini hrvatski politički narod zastupljen u Saboru, dok su advokati nužno domaći ljudi jer je vršenje te profesije nemoguće bez poznavanja narodnog jezika.

Udio stranaca u ovoj grupi svodi se pak na dva liječnika i jednog apotekara¹⁰⁹, troje doduše važnih ljudi u gradu, ali statistički potpuno zanemarivih. Nešto više stranaca vjerojatno se krije u prije spomenutim godištima bez označenog porijekla građana te u uvijek mogućim povremenim pojedinačnim propustima (jedan ili nijedan na godinu), no i tu treba biti oprezan, jer iskustvo sa zagrebačkim građanima pokazuje da se tek manji dio prezimena koja “zvuče strano” odnosi doista na strance. Češće su to porodice koje su već udomaćene u gradu. Stoga, budući da postotci u gornjoj tabeli smještaju broj stranaca između jedne petine i jedne četvrtine ukupnog broja novoprimitih građana, a uzevši u obzir realne nedostatke izvora, smatramo da nećemo pogriješiti ako od ova dva broja uzmemo veći i kažemo da stranci, to jest doseljenici izvan Hrvatske, sačinjavaju jednu četvrtinu punopravnog građanstva Zagreba.

Dosad smo govoreći o prisutnosti i broju stranih doseljenika na Gradecu govorili o strancima kao grupi. Pogledajmo sada kako je to šaroliko društvo zapravo sastavljeno. Pri pogledu na dugu listu stranaca upisanih u Knjigu građana dvije nam stvari odmah upadaju u oči; prvo, bilježenje narodnosti prema zemljama (njem. Land) i drugo, zaista širok raspon teritorijalnog porijekla doseljenika.

Narodnost se bilježi prema zemljama: Knjiga građana, kao izvor iz 18. stoljeća potpuno se uklapa u općepriznato zapažanje historičara da je tek buđenje nacionalne svijesti u 19. stoljeću stvorilo pojam nacije u današnjem smislu riječi. Dotada, a to Knjiga građana lijepo pokazuje, narodnost (sama riječ je zapravo neprikladna jer nosi prizvuk današnjeg značenja) postoji kao teritorijalno-politički princip, bez potrebe nadilaženja granica povijesnih pokrajina odnosno važećih administrativno-političkih jedinica. Tako imena Bavarus, Svevus, Borussus figuriraju paralelno sa pojmom Germanus, pojam “Austriacus” odnosi se samo na stanovnika vojvodine Gornje ili Donje Austrije, a pojam Slovenca još uopće ne postoji, nego nalazimo samo i isključivo pokrajinske, zemaljske nazive. Carniolus, Styruus, Carinthus, Tyrolensis... to su imena kojima u pogledu porijekla barata gradečki notar, to su imena u okvirima kojih razmišljaju sami doseljenici. Političko-teritorijalno obilježje narodnosti u nekim slučajevima posebno dolazi do izražaja. Zidarski majstor Joannes Either, na primjer, doseljenik iz Moravske (1775), kojega bismo mi danas nazvali Nijemcem, neće biti označen kao “Germanus”, nego naravno kao “Moravus”¹¹⁰. Isto tako, tkalac iz Međimurja (1780), posve hrvatskog prezimena, Georgius Vidovich, u političkom je smislu Mađar i kao takav je upisan¹¹¹, jer je - danas hrvatsko - Međimurje tada bilo u sastavu Mađarskog kraljevstva. To su samo dva primjera, a o načinu poimanja prostora i vlastite pripadnosti izraženom u zagrebačkoj Knjizi građana kasnije će još biti riječi.

Što se tiče druge točke, širokog teritorijalnog porijekla doseljenika, može se reći da su ti ljudi zaista došli sa svih krajeva carstva. Nema gotovo te zemlje pod habsburškom vlašću iz koje netko nije doselio u Zagreb. Začuduje ne samo raznolikost zemalja, nego još više udaljenost nekih od njih: krajnji sjever

¹⁰⁹ PC, 1765. (Michael Czapolathy), 1774. (Carolus Freschl), 1779. (Mauritius Fabi). MCZ XX, str. 142, 155, 158. To dakako nisu jedini liječnici i apotekar zapisani u Knjizi građana.

¹¹⁰ PC, 1775. MCZ XX, str. 153.

¹¹¹ PC, 1780. MCZ XX, str. 160.

Njemačke, blizu današnje danske granice, Prusija, Šleska, a tu je čak i jedan Belgijanac. Podimo redom.

Gledajući u apsolutnim brojkama najviše je doseljenika iz Njemačke; samo izričito zapisanih u razdoblju 1761. - 1799. (uključujući i imena Bavarus, Svevus, Borussus, Silesita) ima 46, a to, kao što je prije objašnjeno, sigurno nije konačan broj. Najviše ovih doseljenika došlo je iz južnijih njemačkih zemalja, Bavorske i Švapske, posebno Bavorske, koja je Hrvatskoj i geografski najbliža, a po svojoj naravi okrenuta prema jugu i austrijskim zemljama. Penjući se prema sjeveru preko Marburga a/d Lahn, Kölna i Würzburga dolazimo do samog Sjevernog mora, do Ratzeburga u pokrajini Holstein, blizu Lübecka i do Pruske odakle je također došlo nekoliko građana. I oni su, kao i svi ostali njemački doseljenici, katolici. Ni nakon 1785, kad su patentom Josipa II vjeroispovijesti izjednačene, u Knjizi građana nema protestanata.

U apsolutnim brojkama, kao što je rečeno, najviše je, dakle, njemačkih doseljenika, no gledajući u relativnim razmjerima, s obzirom na veličinu teritorija, najviše doseljenika ipak su dale slovenske zemlje. Samo iz Kranjske zapisano ih je u istom razdoblju, od 1761. do 1799, 34. Što se tiče ostalih dviju pokrajina, Štajerske i Koruške, teško je nešto poblize reći jer su one u vrijeme o kojem govorimo činile svaka za sebe cjelinu, a danas su obje podijeljene između Slovenije i Austrije. Recimo, dakle, samo da je između 1761. i 1799. zapisano 23 doseljenika iz Štajerske i 7 iz Koruške, i da je među njima nešto više od polovice njemačkih imena (po čemu dakako ne možemo a priori suditi o njihovom teritorijalnom porijeklu između slavenskog i germanskog dijela ovih dviju zemalja, pa ni o jeziku kojim su sami govorili). Od gradova iz kojih su doseljenici došli izričito se spominju Celje, Graz, Knittenfeld i Lichtenvald u Štajerskoj te Klagenfurt u Koruškoj. Dalje na sjever bilježimo 8 doseljenika iz Austrije u užem smislu, - vjerojatno nešto više njih iz Donje Austrije (Bečko Novo Mjesto, Beč) nego iz Gornje - te dva iz Tirola. Tu je nadalje priličan broj doseljenika iz Češke i Moravske, 17 odnosno 7, s opaskom da ni ovdje ne nedostaje njemačkih imena, te napokon, već u današnjoj Poljskoj, tri doseljenika njemačkog imena iz Šleske. Sve se brojke, kao što je prije rečeno, odnose na razdoblje između 1761. i 1799. godine.

Što se tiče Mađara, i oni su prisutni u gradu, ali u manjem broju nego što smo očekivali u početku našeg istraživanja, pod dojmom stava hrvatske historiografije o o slobodnom Hrvatskom kraljevstvu unutar Krune svetog Stjepana, kojim Mađari konstantno pokušavaju nametnuti svoj utjecaj, te mađarske historiografije za koju je Hrvatska gotovo mađarska kolonija, svojevrtni mađarski appendix. Ovdje ne želimo sporiti o ovim teorijama, smatramo ih, dapače, nažalost obje točnima (i hrvatsko teoretsko pravo i mađarsku realnu nadmoć), jednostavno želimo reći da smo u tom kontekstu očekivali među zagrebačkim građanima više Mađara nego 19, koliko smo ih u Knjizi građana uspjeli nabrojati od 1761. do 1799. godine (opet uz ogradu da je stvarni broj vjerojatno ipak nešto veći).

Pregled završavamo sa 6 upisanih Talijana (po imenima bi ih moglo biti i nešto više) i nešto Grka, trgovaca.

Kojim su se zanimanjima stranci u gradu bavili i što ih je uopće privuklo u Zagreb?

Obrt i trgovina glavna su zanimanja stranih doseljenika u Zagrebu. Zanimljivo je, međutim, i vrlo važno primijetiti, da oni nisu podjednako raspoređeni u svim obrtima, nego postoje struke koje su isključivo ili gotovo isključivo popunjene strancima, i druge, u kojima ih skoro i nema.

Zidarska struka izraziti je primjer privredne grane koju u gradu drže stranci. Svi odreda majstori-graditelji koje smo u Knjizi mogli identificirati imaju strana, njemačka imena. I ne samo oni, nego i gotovo svi majstori "popratnih" struka, klesari, tesari, kipari, staklari. Što je tome uzrok teško je reći na ovom stupnju

istraživanja. Da li je to pitanje graditeljskog stila kojega su nosioci njemački majstori - grad se pod njihovom rukom zaista napunio lijepim baroknim palačama, - pitanje mode i ukusa ili nužde, prestiža ili ekonomske isplativosti, da li se tu radi o nezainteresiranosti domaćih ljudi ili klanskoj zatvorenosti struke, sve su to rješenja koja zasad možemo postaviti tek u obliku hipoteza. Pitanja se množe; ako staklare-strance još i možemo objasniti određenom posebnom tehnikom koja je postojala i mogla se izučiti na primjer u Češkoj, Moravskoj ili Njemačkoj, ali ne i kod nas, koje objašnjenje dati za činjenicu, da su svi registrirani stolari, osim dvojice, stranci? Tokari, bačvari, kolari - sve stranci (osim jednog kolara)...

Naravno, kad govorimo o obrtima kojih su u gradu nosioci stranci, treba znati da su to zanimanja koja brojčano okupljaju mnogo manje obrtnika nego ona kojima se bave pretežno domaći ljudi. Dok je postolara na primjer u Knjizi građana nabrojano 69 (od toga 64 hrvatska imena), "svi zidarski majstori" odnosi se na devet osoba, a najbrojniji od gore spomenutih su stolari i tesari, koji zajedno broje 17 ljudi. Ovo je još bolje vidljivo u obrtima koji obrađuju metale. Dok je odnos domaćih i stranih obrtnika kod običnih kovača i bravara 12:6 odnosno 18:5, specijaliziranim obrtima koji iz ova prva dva proizlaze - limar, kositrar, brusar, kopčar, češlar, iglar, kotlar, - bavi se mnogo manji broj ljudi, i to isključivo stranci. Možda je tu i ključ odgovora na naše prvotno pitanje, ključ za razumijevanje interesa koji je strane obrtnike vodio pri dolasku u Zagreb: manja konkurencija te otvoreno polje za uvođenje novih ili slabo zastupljenih obrta u gradu. Tu se njihov interes poklapa sa interesom gradske općine, ona ih rado prima da svoju privredu unaprijedi i obogati novim obrtima, novim modernijim tehnikama iz razvijenijih zemalja carstva. I zaista, raznovrsnost obrta koju nalazimo u Knjizi građana - 53 razna obrta u usporedbi sa 17. stoljećem kad ih je bilo tridesetak¹¹² - uvelike počiva upravo na stranim obrtnicima.

Što se tiče raspodjele zanimanja po narodnim grupama, obilježja doseljenika iz srednje Europe vrlo su slična, bili oni Nijemci, Cesi, Austrijanci ili što drugo; svugdje prevladavaju obrtnici, prema naprijed opisanim značajkama, čemu treba dodati razmjerno puno manji broj trgovaca. Kod bližih nam susjeda, međutim, primjećujemo veću diferenciranost, bilo da se radi o dodatnim specifičnostima ili drugačijim omjerima zanimanja. Mađarska grupa osim obrtnika (koji se po strukama ne razlikuju puno od "njemačkih") i trgovaca sadrži i određen broj obrazovanih ljudi, najčešće pravne struke, koji su u Hrvatsku došli po službi, kao visoki činovnici ili upravitelji velikaških imanja. Dio novih građana mađarske narodnosti pripada, dakle, gornjem sloju, društvenoj eliti. To se, naprotiv, ne može reći za Slovence iz Kranjske. Gotovo svi zapisani Kranjci su obrtnici, dapače, među njima nalazimo skoro sve zagrebačke mesare - što znači pripadnike po tradiciji najniže postavljenog na društvenoj ljestvici zanata. Talijanska grupa, brojčano mnogo manja od dviju prethodnih, sastoji se od trgovaca i nekoliko liječnika. Trgovci su i svi doseljeni Grci, koji doseljavajući se u grad nakon Patenta o toleranciji (1785), uključuju Zagreb u svoju mrežu rodbinsko-trgovačkih veza koja se od Turskog carstva proteže sve do Beča.

Vratimo se još jednom prvoj (i najvećoj) grupi stranih obrtnika iz naprednijih sjevernih dijelova carstva, kojom dominiraju njemačka imena, a koja u grad donosi raznovrsna umijeća i tehnički napredak iz svojih zemalja. - (Oni uostalom i daju brojčanu raznovrsnost obrta u gradu.) - Ovoj grupi na neki način možemo pridružiti i one obrte ili bolje rečeno uslužne djelatnosti koje gradu u ovo vrijeme daju stih modernosti ne samo u već spomenutom arhitektonskom ili tehničkom, nego i u društvenom smislu. Mislimo ovdje na otvaranje prvih kavana u Zagrebu, tiskanje prvih novina, izdavačku djelatnost i

¹¹² MCZ XVIII, str. 424. popis: Professiones Zagrabiae (saec. XVII.).

sl, pa sve do mode, npr. izradu modnih vlasulja ili rukavica. Pitanje da li su ovo ujedno i elementi germanizacije ostavljamo za neko drugo istraživanje i raspravu, a mi se zadovoljavamo činjenicom da su trendove i način života, koje su aristokracija i obrazovani ljudi (školovani vani) već imali prilike upoznati i prihvatiti u inozemstvu, upravo ovi strani obrtnici proveli u djelo, tj. učinili mogućima i u samom Zagrebu, približujući time Zagreb velikim gradovima srednje Europe.

I na kraju, pitanje koje logično slijedi: što je sa strancima bilo poslije? To je zapravo pitanje njihove integracije. Nije sigurno da li su svi koji su došli u Zagreb, u njemu i ostali. Neki su vjerojatno krenuli i dalje, pogotovo trgovci, ili se vratili odakle su došli. Većina ih je ipak ostala, dapače dovodili su i rodbinu, kao graditelj Ivan Either svog rođaka Jurja.¹¹³ Tu je i primjer dvojice braće Pirlingha (Juraj i August) iz Bavorske¹¹⁴ i brojni drugi. Najbolji dokaz ipak su sinovi samih nekadašnjih doseljenika, koji također traže da budu primljeni u građanstvo, uživajući olakšice koje pripadaju sinovima građana. Zanimljivo je pritom, i posebno znakovito, da su mnogi od njih, iako sinovi Nijemaca, Čeha ili Austrijanaca, u Knjigu građana upisani s oznakom "Croata Zagrabiensis". Da ovo nije slučajna ili prolazna pojava, ili možda administrativna zabilješka gradskoga notara, više nego rječito pokazuje činjenica da su među potomcima ovih naših građana, stranih doseljenika, dvojica od najvećih hrvatskih rodoljuba i preporoditelja prve polovine 19. stoljeća; sin Joannesa Fuxa, sitnog trgovca iz Koruške,¹¹⁵ Vatroslav Lisinski, skladatelj prve hrvatske opere (koji je čak kroatizirao i svoje ime) i nećak Nauma Demetra grčkog trgovca,¹¹⁶ Dimitrije Demetar, hrvatski književnik i dramaturg.

Zaključak

Ovaj rad tek je početak našeg bavljenja građanstvom Zagreba i uopće životom u gradu u 18. stoljeću. Smatrajući da je osnova svakog daljnjeg proučavanja ovog predmeta poznavanje strukture tj. sastava građana, krenuli smo u našem istraživanju od tzv. Knjige građana, izvora koji iz godine u godinu, iz desetljeća u desetljeće pokriva osnovnim podacima gotovo sve one koji se u gradu bave "građanskim zanimanjima" - obrtom, trgovinom i intelektualnim radom. Sustavna obrada Knjige građana - na koju ovaj dragocjeni izvor od svog objavljivanja čeka već dvadesetak godina - pokazala je koja su zanimanja bila zastupljena u gradu, iz kojih su se krajeva i iz kojih staleža regrutirali zagrebački građani. Također su do izražaja došli zanimljivi međuodnosi ovih parametara te točke koje ih povezuju ili razdvajaju.

Rezultati istraživanja mogu se sažeti u slijedeće zaključke: u Knjigu građana od 1733. do 1799. godine upisano je sve u svemu 1118 osoba. U drugoj polovici stoljeća, koja je u fokusu zanimanja ove radnje, upisano je 866 osoba. Radi se isključivo o odraslim muškarcima koji su dokazali da zadovoljavaju propisane uvjete te su, plativši taksu, bili službeno "primljeni među građane". Nadalje, u Knjizi građana nalazimo pripadnike svih staleža, odnosno pripadnici svih staleža - u većem ili manjem broju - nalaze interesa za stupanje u građanstvo Zagreba. Najviše je neplemića - građanskog roda i oslobođenih kmetova, - a slijede sitni plemići koji kao i bivši kmetovi dolaze sa sela. Tu je zatim niže i srednje "činovničko" plemstvo, a na vrhu se nalazi tanki sloj velikaša, koji svojim upisivanjem u redove građanstva gradu zapravo čine posebnu čast. U Knjizi građana zapisana su 53 obrtnička zanimanja, a obrtnici čine više od polovice svih novo-

¹¹³ L. Dobronić, Zagrebački graditelji i građevinski ceh u 18. stoljeću, Iz starog i novog Zagreba V, str. 69.

¹¹⁴ MCZ XX, str. 139.

¹¹⁵ PC, 1797. MCZ XX, str. 177.

¹¹⁶ PC, 1793. MCZ XX, str. 172. Dimitrijević otac primljen je u građanstvo 1804.

primljenih građana. Najbrojniji su postolari i krojači, a zatim dolaze gumbari, čizmari, krznari, remenari i tkalci (zajedno više od pola svih obrtnika). Ovim obrtima bave se uglavnom Hrvati, dok u ostalim zanimanjima, koja su zastupljena manjim brojem obrtnika, ima i razmjerno dosta stranaca. Među školovanim ljudima najviše je odvjetnika i drugih pravnih stručnjaka, pretežno domaćeg roda. Najveći dio novih građana dolazi iz bliže i dalje okolice Zagreba, no strani doseljenici (izvan granica Hrvatskog kraljevstva) ipak čine između 1/5 i 1/4 ukupnog broja novoprimljenih građana. Većina stranaca integrira se u zagrebačku sredinu i ostaje u gradu, a već njihovi sinovi često su u Knjigu građana upisani kao “Croata Zagabiensis”, Hrvat iz Zagreba.

Ovim zaključcima postavljena je, dakako, tek skica za sliku građanstva Zagreba u 18. stoljeću jer su Knjigom građana obuhvaćeni, kao što samo ime kaže “građani”, punopravni muškarci koji žive od vlastitog prihoda. Oni su bez daljnega ekonomski najvažniji i politički najaktivniji dio stanovništva - zato su i ostavili najviše traga u izvorima, - no moderna historijska znanost teži cjelini, totalitetu, i u tom smislu ne priznaje “važne” i “manje važne” dijelove društva. Korpus od 1118 muškaraca, glava obitelji i ujedno organizatora-nosioca gradskog gospodarstva treba, dakle, poslužiti kao kostur našeg budućeg istraživanja, okvir koji tek treba popuniti.

Summary

Citizens of the Borough of Zagreb - according to the Book of Citizens (1733-1799)

The article presents the structure of the citizens of Zagreb-Gradec, those inhabitants who had acquired the status of burgher of the Borough of Zagreb in the proper manner and by paying tax. Citizens defined in this way, cives in Latin, purgari in Croatian, represented the economic and political strength of the town and urban life in general. They are representative for the study of the town as a whole, and for gaining deeper insight into the social and cultural history of the region and the time. Using the 19th century Book of Citizens, the author shows the main groups of citizens on the basis of estate, ethnicity, religion, and occupation. The analysis of these groups and their inter-relations gives an authentic picture of the citizens of Zagreb in that period, especially in the second half of the century. It answers the basic question of who and what they were, and shows more complex social and economic relations and changes.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY

INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

29

ZAGREB

1996.

Izdavač: **ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU**

REDAKCIJA:

Branka BOBAN, Neven BUDAK, Mirjana GROSS, Franko MIROŠEVIĆ,
Štefica POPOVIĆ, Nikša STANČIĆ, Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN

UREDNIČKI KOLEGIJ:

Ivo GOLDSTEIN, Dragutin PAVLIČEVIĆ, Mario STRECHA

IZVRŠNI UREDNIK:

Mario STRECHA

Adresa uredništva: Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet
Zagreb, Ivana Lučića 3

tel.: 385 (0)1 6120 150 fax: 385 (0)1 6156 879
385 (0)1 6170 685

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis "Radovi" oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije Republike Hrvatske pod br. UP-547/2-84-1984.

ZA IZDAVAČA:
Stipe BOTICA

DESIGN NASLOVNICE:
Iva MAKVIĆ

**PRIJEVOD SAŽETAKA NA
ENGLISKI JEZIK:**
Nikolina JOVANOVIĆ

PRIPREMA ZA TISAK:
Hrvoje STANČIĆ

TISAK:
KRATIS
Vrapčanska 15, Zagreb

Tiskanje završeno u veljači 1997. godine